

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XL. évf.

Május—Június

3-ik füzet.

Az összehasonlító módszer a vallástudományban.¹

A szerző azon kezdi érdekes értekezését, hogy az összehasonlító módszer a jog, a család, a tulajdon, a nyelv, a művészet, az erkölcs fejleményi mozzanatai magyarázatánál s ezek előtűntetésénél általánosan használtatik s hozzá tehetjük: nagy sikerrel s feltűnő eredményekkel; ez a módszer minő oknál fogva ne alkalmaztatnék a vallásos élet tüneményeinek fejtegetésénél?

Folytatólag azt írja, hogy a történeti módszer, a mely a múlt idők vallásai összealkotásának, ismét való felépítésének főeszköze, úgyszólván taglalólag, elemzőleg alkot. Szerző itt valamit kihagyott abból, a mit mondani akart, mert taglaló alkotás nincs s nem lehet, tehát utóbb synthesisre is van szükség s így lehet alkotni. — A történeti módszer, jegyzi meg, nemesak az egyes vallások különböző nyilatkozatait írja le, hanem azok folytatólagos korszakait is szemünk elé állítja. A történész első feladata a szövegek és okmányok gondos összegyűjtése, értelmük s hitelességük, időben való keletkezésük s hovatartozásuk megállapítása. Ezekkel kell a történésznek mindezek előtt foglalkoznia, legyen szó akár politikai, társadalmi, vagy vallási kérdésekről; hanem ha mindezzel behatóan foglalkozott is, igen gyakran úgyszólván még csak az előmunkálatot teljesítette s a kezdet elején áll. Az összehasonlító módszer épp e foglalkozás véghatárainál kell, hogy a történész segítségére jöjjön, kipótlandó a történeti kutatás hiányait, valamely intézmény és társadalom magában álló tényét más érékörökből vett tények tanúságaival kiegészítve s megvilágosítva.

¹ *Goblet d'Alviella* értekezése a párisi vallástörténelmi congressuson. Actes du Premier Congrès International d'Histoire des Religions Paris, 1900. Paris, Ernest Leroux, éditeur. 1902.

(Nagynevű munkatársunk gróf Kuun Géza dolgozata, melyet halála előtt pár héttel küldött bé folyóiratunk számára. — *Szerk.*)

Az ezen módszer által elért leszámaztatások, következtetések azonban soha a bizonyosság azon jellegével nem fognak birni, mint a szövegek s feliratok s másnemű emlékek egyenes tanútételei, de a valószínűség egy magas fokát érhetik el, ha többféle egymással megegyező észrevételeken s megfigyeléseken alapúlnak, a melyek a megállapított tényekkel megegyezőleg tüntetik fel a tünemények lánczolatát.

Az összehasonlító módszer, írja szerző, elvezet a hiedelmek és intézmények kezdeteihez, a melyek a történeti idő hajnalán már készen s mintegy befejezetten állanak a vizsgáló előtt, s arra is irányúl, hogy oly általános értékű törvényeket állapítson meg, melyek a régen múltban s mai nap is az emberiség különböző töredékeinek vallásos fejleményeit irányították s irányítják s aztán az általánosba leszállva s reá térve a részletesre, e törvények alkalmazása által a vallástörténet még homályos feladványai megfejtésére vezet.

Egy ilyen feladat megoldása, folytatja szerző, az összehasonlítandó tények egy nagyobb számát igényli, a mely elegendő arra, hogy a számon kívül hagyott s tekintetbe nem jövő tünemények, a kivételt képezzék s az általános szabályra nézt közömbösök legyenek. A vallásos élet tüneményei, a melyeket a jelen kor történelmi tudománya a neki segítségére jövő segédtudományokkal, a melyeknek főbbjei a praehistorikus régészet, a folklore s kiváltképpen a népisme, behatóan tárgyal, e szabály alá tartoznak. Lehetnek eltérések másodlagos részleteket illetőleg, de ezek még nem zavarnak, hanem a fővonaloknak egy központ felé kell húzódnio, egymással találkozniok kell arra a célra, hogy a vallások általános története bárminémű részben megállapítható legyen. Itt azt hiszem, e tétel ellenmondásra nem fog találni s ha elfogadjuk, a tér szélesen nyitva áll előttünk az összehasonlító módszer elfogadására s alkalmazására.

A ki összehasonlításról szól, czzel együtt osztályozásról is szólott. Első gondja annak, ki az összehasonlító módszert alkalmazni akarja az legyen, hogy az osztályzat egy általános elve szerint csoportosítsa az összehasonlítandó tüneményeket. A történeti módszernek ez alkalmazásánál az első és fődo-log az osztályzatra nézve a történeti leszámazás ténye s az egyes lánczszemek szoros egymásutánja; nagy szükség van reá, hogy a vallásos tünemények kizárólag ama rendszer szerint

esoportosíttassanak, a mely alá tartoznak és magok ezek a rendszerek, azaz a tényleges vallások, a velek együtt fejlett s mintegy őket kísérő s velük járó, vagy utánok következett rendszerekkel együtt csoportosíttassanak. Azokra a népekre vonatkozólag, kiknek úgyszólván nincs történetük, tehát a jelenkor és a múlt vad törzseit illetőleg a mivelődés valamelyes elemei nélkül szükölködő népeket illetőleg, ez a módszer a hiedelmek feljegyzésénél a néprajzi és nyelvi osztályzat rendjét tartsa.¹ — Az összehasonlító módszer magának jogot igényel s fel van jogositva arra, hogy a tényeket többé nem ama vallási rendszer szerint, a melyhez azok tartoznak, hanem egy benső osztályzat elve szerint csoportosítsa. Osztályzata morfológiai, alaktani, azaz olyan, mely legfőbb tekintettel a tünemények alakjára van.

Az ilyennemű vizsgálatnak több bizonyítékát hozták javaslatba, melyek közül egyike a legjobbaknak Goblet d'Alviella szerint abban az esetben, ha a vallásos fejlemény, evolutio, általános menete s irányzata megállapítandó, a vallásos tüneményeknek különböző kategoriákba való beosztása a rendnek s egységnek ama fokozata szerint, melyet e három irányban felmutatnak 1. az emberfeletti lények kölesönös viszonyzatára nézt egymás közt, 2. ugyane lényeknek a világegyetem rendes működésére gyakorolt befolyására való tekintettel, 3. ugyane lényeknek az ember sorsára irányuló elhatározásaira vonatkozólag. E szempont alá tartozik ama hármassal osztályzat, melynek egyik ága a monotheismus magaslataira emelkedik, másik ága polytheismus, a harmadik egy oly hit, mely az emberfeletti lények egy nagy sokaságát tételezi fel, melyben az egyes lények többé-kevésbé függetlenek egymástól (fetišismus, naturalismus, animismus, spiritismus). Az utóbbi időben a változatok egy bizonyos számát különböztették meg, melyek az általános keretet valamennyire kiszélesítik.

Egy nagy előnye ez osztályzatnak, hogy mindenki által alkalmazható. — A felett különbözők lehetnek a vélemények, hogy melyik vallás a legjobb. Az a kérdés is megvitatható,

¹ Ez a két osztályzat a miveetlen néptörzsek csoportjánál összehajló vonalokként együvé tart, l. Müller Miksa „Science de la Religion“ (Paris, 1873.) s Réville Albert „Religions des peuples non civilisés“ (Paris, 1883.) cz. munkáját, melyben az ethogra. osztályzatot követi.

hogy a vallásos érzés kezdetleges alakja a monotheismus volt-e vagy a polytheismus, vagy Comte Agoston fetișismusa, vagy Pfleiderer naturalismusa, avagy Tylor animismusa, vagy végre Spencer Herbert szerint a halottak cultusa? Bármilyen legyen a kérdés megoldása, írja szerző, az ellenkező véleményűek is megegyezhetnek az e rovatoknak adandó értelem és ama tünemények minősége iránt, melyek az egyes rovatok alá tartoznak.

Szerintem, ki szerző szóban forgó tanulmányát e helyen majdnem szó szerint ismertetem, lehet ugyan vitatkozni a vallásos érzés kezdetleges alakjáról, de az a vélemény lesz a győztes, mely a monotheismusban látja a kezdetleges formát, mert ezt a véleményt nemcsak a történeti, de az összehasonlító módszer eredményei is *per majoritatem casuum analogiae* bizonyítják. Ujabban, sőt mondhatjuk legujabban, Merker német kelet-afrikai csapatfőnök a Victoria-tó környékén tartózkodó *maszai* népet ismertette s ezek vallásának fővonását az egyistenimáadásban állapítja meg. Merker ezt a népet ugyan sémi eredetűnek mondja, de ezt semmi historiai feljegyzés s a nyelv sem bizonyítja. Így szaporodnak úgyszólván évről-évre az ős-, kezdetleges monotheismusról szóló adatok.

Szerző nem kíván e tanulmányában az osztályzatból folyó synthesssel bővebben foglalkozni, hanem csupán csak arra szorítkozik, hogy az utat megmutassa, honnan láthatóvá lesznek a vallási fejlődés állomásai, melyeken áthaladt irányának ezélja felé, s keresi az általános következtetést, a melyet a fejlődés irányára nézt nem oly nehéz megtalálni, illetőleg azt a módot, mely szerint a helyes osztályzat különböző rovatai felszámítandók lesznek.

A vallási tünemények általánosságának módszeres előadásából legott az a nagyfontosságú tény fog kiviláglani, hogy e tünemények azonossága a különböző népeknél és időszakokban csakugyan megvan s kétségen kívül áll. A hasonlatosság abban van, hogy az illető népek hogy-mint fogják fel a természetet, az emberfeletti lények alakját s tulajdonitmányait, kalandjaik iszonyú, s néha lealacsonyító mivoltát, hogy-mint fejezik ki az ezek által felidézett érzéseket, hogy mit kérnek tőlük, amaz eszközökben, melyeket a hozzájuk való közeledésre vagy maguk távoltartására érvényeseknek tartanak s felhasználnak arra a célra, hogy közbejárásukat megnyerjék, vagy

azt maguktól elhárítsák s végül amaz intézményekben, melyeket vélt szándékuk szerint alkottak, vagy pártfogásuk alá helyeztek.

Csupán három hypothesis magyarázhatja meg e hasonlóságokat, u. m. 1. a közös örökség, 2. a szándékolt vagy véletlen átszármaztatás, 3. az egyenvonalú alakítás.

A *közös örökség*. Ha nyelvileg vagy fajilag rokon népekről van szó, feltehető, hogy közös hiedelmeik egy oly időszakra vezetnek vissza, a melyben őseik még együtt éltek, s egyazon társaságot alkottak.

Az összehasonlító nyelvészet itt nagy segítségünkre lehet. Mindazonáltal az enlített feltevés nem végérvényes; meg kell jól vizsgálni, hogy nem kölesön-e az, mi közös örökségnek látszik. Példának okául a védikus Mithra és az avestai Mithra egy közös eredetre vallanak, de a hellén-római Mithrával már másként áll a dolog, ez Keletről származott át Nyugatra egy késői behozatal által. — Még arra is tekintettel kell lenni, hogy az illető vallásos nyilatkozatok, a melyeknek azonosságáról van szó, nem túl szárnyalják-e, felül múlják-e azt a szintvonalat, melyet az illető népek ősei, mikor még együtt voltak, a kezdetleges társaság szétbomlása előtt, elértek. Szerző tanulmányát a következőkben folytatja: Lehetetlen Müller Miksának azt a tételét kétségbe vonni, melyet találóan „Jupiter leczké”-nek nevez, t. i. az *atyja-menyhen* való hit azonosságát a legrégebbi áráknál. A felett már a vitakozásnak tág tere nyílik, ha vajjon Darmesteter J. nézete megállhat-é, mely szerint az ős árák az indo-európai népek elágazása előtt ez istenséget valóban úgy tekintették mint a kosmikus és erkölcsi rend főirányítóját? De van olyan eset, a hol a közös örökség feltétele teljesen alaptalan, p. o., ha a Jupiterről szóló leczke parallelismusát tovább folytatva azt állítja valaki, hogy a hellének, latinok, perzsák és indiaiaknál a főisten lényegének azonossága amaz egyetemes valósággal, a mely a nagy természetben s az emberi lélek öntudatában nyilatkozik, szintén közös örökség, mely az árya népek közös őseitől szállott azok elválása után az indo-európai népek legkiválóbb ágazataira. Ez valótlan hypothesis volna, mert a nyelvészet és régészet egyaránt és együtt arra tanítanak, hogy amaz ősök a szétválás előtt nem tudhattak egy ily tant eszükben forgatni s elfogadni. De ezt a feltételt még a történelem is megczáfolja s arra tanít, hogy ez az

idealistikus pantheismus a görögöknél a bölcészeti szellem Homertől kezdődő s Thalesig vezető útjának egyik határjele, eddig tett haladásának következménye. A perzsáknál ugyanez a theologiai fejlődés azon nagy jelentőségű mozzanata, mely szerint Ormuzd és Ahriman felé helyezettett *Zervan Akarana* „a határtalan idő“ egyetemleges lénye; az indiaiaknál pedig az eszményi pantheismus a védák brahmani magyarázataiban foglalt elmélekdedések végeredménye.

A mikor oly népekről van szó — mondja szerző, — a melyek különböző ethikus eredetre vezetnek, s egymással rokonságban nem levő nyelveket beszélnek, a közös eredet hypothesis be nem bizonyítható s az esetleges hasonlatosságoknál a véletlennek tág tere nyílik. A néprajz, valamint a nyelvészet arra irányuló törekvésekben, hogy az emberi társadalomnak leszármazási fáját megrajzolják, kénytelenek bizonyos fajokhoz érve ezeknél csoportosító munkájukban megállani, melyeket többé egyesíteni nem tudnak. Ha sikerülne is későbbi vizsgálatoknak e fajokat egymással összekötni, akkor is az ezek szétválását megelőző időben oly távoli és kezdetleges állapotokra találnának, a melyekben alig tudnának az akkori kor hiedelmeire reá találni. A kérdés ilyen állapotában szerző teljesen elhárítandónak véli azt a hypothesis-t, mely szerint valamikor a kezdetleges emberiségnek közös vallása lehetett volna, melynek aztán egyes töredékeiből földgömbünk minden népe valamit megőrizhetett volna. Feltéve az emberi nemnek egykori egységét, mely azonban meg nem állapított, bizonyos, hogy amaz időben, mely ezt a szétválását megelőzte, az akkori emberben még amaz értelmi feljlettség hiányzott, mely a vallásos eszmék kicsirázására szükséges s nélkülözhetlen, a mely nélkül benne még mythikus eszmék sem támadhattak volna.

Szerzővel szemben itt következőket jegyzek meg: 1. hogy valamikor közös vallás, vagy legalább a vallásos érzés közös csirája meglehetett, egyes elszórt adatok már is kezdik bizonyítani s ellenkezőjét semmi sem bizonyítja; 2. *dies diem docet* s ez nagyon megszívelendő tanítás; 3. a mivel kezdenem kellett volna, a fajok és nyelvek közös eredete nem utópikus álom, hanem az ethnologia s nyelvészet tanításai e tekintetben is új világosságot támasztanak s a megszokott előítéletek ellenére az egység tana mindinkább kezd világosodni.

2. *Kölesönös átvételek*, vagy a mint fennebb mondók, *a szándékolt vagy véletlen átszármaztatás*. Goblet d'Alviella erre vonatkozólag következőképp értekezik: Hogy egyik nép a másiktól eszméket, fogalmakat s ezek közt a vallásra tartozó eszméket s fogalmakat is kölesönzött, kétségen kívül áll. A mint különböző eredetű vallások egymással érintkezésbe jönnek, az eszmék, legendák, rítusok és jelvek kölesönvételei, elkerülhetlenné válnak. Szerző megjegyezhetné volna, hogy ugyanigy van a különböző nyelvek érintkezésénél is, hol a szavak, sőt nyelvtani alakok s mondattani sajátosságok sajátittatnak el, s az idegen elemek az illető nyelvekhez áthasonúlnak. A vallásos elemek kölesöne különösen az oly népeknél élénk, a melyeknek nemesak nagy hajlandóságuk van a polytheismusra, de az idegen istenségek valódisága iránt is bizalommal vannak s irántuk kétségük nem támad. A mesék vándorítja példa reá, hogy az ily kölesönök mily nagy könnyűséggel történnek. Elég egy véletlenből lett érintkezés, a mely minden szándékosságot kizár, véletlen, melyet a kereskedelem esélyei, a hajózás, a háború vagy a rabszolgaság idéztek elő arra, hogy a mese-, vagy a szellemi élet másnemű kölesöne létre jöjjön, s ez még inkább s könnyebben megtörténhetik a rítusokkal s jelképekkel, a hol a kölesön adó nép nyelvének megértése sem szükséges s melőzhető.

Mindenek előtt az érintkezés, közlekedés lehetőségét kell megállapítanunk ama népek közt, melyeknek vallásában azonos tüneményeket veszünk észre. A mikor azt látjuk, írja szerző, hogy a régi ámerikaiaknál, a poenciaiaknál és az indo-európaiaknál a kereszt, mint a termékenység, vagy az élet jelképe használatos, nem állíthatjuk, hogy ez a jelkép az ó-világból származott volna át az új-világba. Az öt világrészben van egy legenda a holdról vagy a napról, mely szerint emez égi testek az embert halhatatlansággal akarták volna felruházni, de egy irigy állat ebben megakadályozta őket. Itt némely népnél történetett átvétel. A földrajz s a történet segít rajtunk az ilyen esetek megkülönböztetésénél s mutatja meg, hogy mit vehetett át egyik nép a másiktól.

Mikor a kölesönzés lehetősége ki van mutatva, mint szerző helyesen mondja, a források bírálati módszeréhez kell folyamodnunk, hogy kipuhatóljuk s reá találjunk az eredet helyére.

A nyelvészet itt is nagy segítségünkre van. Egy mythosban valamely idegen nyelvű névnek előfordulta a kölesönzés jele, különösen ha az illető mythosok ama népek hagyományai közt feltalálhatók, melyeknek nyelvében otthonos az illető név, p. o. az *Adonis* hitrege a helléneknél, mely hozzájuk phoeniciaiak által a sémi népek polytheismusából került. Mindazonáltal egy csupán névi hasonlat nem elegendő, így a kelták *bel*-jének (*beli*, *belenus*) nincs semmi köze a babyloniaiak *bel* (*baal*)-jához.

Ha a személynevekben rejlő nyelvészeti segítség hiányzik, ezt pótolhatja a legendákra vonatkozólag a mellékletek és a legenda magjához hozzá járuló körülmények hasonlatossága, a képleteket és rítusokat illetőleg a symbolikus csoportosítások hasonlatossága. Ilyen szent *Joasaph* hitmondája, a melyet az elbeszélés mellékkörülményei egy budhistikus szöveg alkalmazásának tüntetnek fel; ilyen Mesopotamia szárnyas korongja, a melyet ikonographikus mellékletei aegyptomi eredetűnek bizonyítanak.

Szerző folytatólag így ír: Még abban az esetben is, mikor egy nép a másik vallását fogadja el, soha azt teljesen el nem fogadja, s mindig hozzá vegyíti saját maga régi hiedelmeit. Erre nézve sok példa hozható fel a szumiroakkad vallásból Mesopotamia semitáinál, a kínai budhizmusból, a perzsák izlámizmusából, a görögök s más európai népek kereszténységéből.

Ha a vallásos élet tüneteinek egy részét közös öröklésnek, egy másik részét kölesönnek mutathatjuk ki, még mindig marad egy harmadik rész, a melynél a hasonlatosságokat az előbbiektől eltérőleg másképpen kell kimagyaroznunk. Ezek a hasonlatosságok részben általános eszmékre, részben a cultus gyakorlati alkalmazásaira vonatkoznak.

3. *Az egyenvalú alakítás.* Az embertani vizsgálatok egyik nagyfontosságú eredménye, hogy a társadalmi s egyéni különbségeken kívül van még egy oly közös emberi jelleg, mely mindenütt azonos módon nyilatkozik, hol az ember a fejlődés és környezet hasonnemű feltételei közt él.

Miután általános érvényű tény, hogy a legkülönbözőbb népek magukat emberfeletti s titokzatos lényektől függőknek érzik, nem meglepő, hogy azokhoz ugyanazon a módon folyamodnak, hogy azokat egyformaképpen igyekeznek magoknak megnyerni vagy reájuk befolyással lenni, hogy ugyanazon előnyöket elérniök lehessen. Végül az sem meglepő, hogy irántuk

a hajlandóság és ellenkezés, az ellenzés vagy alárendeltség érzését táplálják.

Az sem fog senkit meglepni, hogy ha látni fogja, hogy annyira különböző népeknél az egyén siron túli fenmaradásában való hit megvan, s közös hit, az emberek a túlvilág kifejtésére szolgáló színeket a földi élettől kölesönözték, hogy azt ugyanazon megközelíthetlen tájakra helyezték s végül, hogy ez örök élettől ugyanazon anyagi élvezetet várják s ugyanazon erkölcsi kárpótlását azoknak, a miket itt a földön nélkülöztek. Bármennyire is különbözők a képzelet összegegyeztető képei, az emberi elmének legtöbb fejtménye s rejtvénye gyakran csak kevés számú megoldást igényel, s azokkal beéri; a mint az ember és a világegyetem teremtéséről szóló elmékedéseknél látjuk, ugyanígy van ez az égi testek gépezetét s erőtan kérdéseit illetőleg, a meteorologiai tünetmények előidézésére, az embereknek az állatvilághoz való viszonyára, a halál eredetére, az álmok és álmodások magyarázatára, erkölcsi életünk küzdelmeire vonatkozólag.

Mind ezt átfordítva a mythologia nyelvére, folytatja szerző, e kérdések hasonnemű magyarázatokra vezettek, ilyen az égnek a földdel való házassága vagy attól való elválása, a kezdetleges lény darabokra való szakadása, a nap és hold közt való rokonsági viszony, a tüznek leszállása a földre, az istenek és óriások harcza, az élet fája vagy a fiatalság forrása birtokáért való küzdelem, az egyetemes égés s vizözön hagyománya, a halálnak egy isten vagy egy rosszakaratú állat által földünkre való bevezetése, egy hősnek halála s feltámadása, a holtaknak egyidejű kettős lakozása az égben és a földön és még más több ilyen. De még oly emelkedett theologiai fogalmak is, mint a kosmikus- és erkölcsi rendnek egymáshoz való áthasonlása maguktól fejlődhetnek örökös és kölesön nélkül oly különböző népeknél, mint az aegyptomiak, kháldiabéliek, az indocránok, görögök és khinaiak.

Igen sok intézmény s ritus, folytatja szerző, azért mutat egyforma alakzatot, mert azonos okoskodások alkalmazásai, ilyenek a temetkezési ritusok legnagyobb része és bizonyos vallásos ténykedések, az áldozat, a befalazás, a tüzek megújítása, valamely szentélynek körüljárása, a szerzeti intézmény stb. Vannak oly annyira természetes jelvi ábrák, hogy ezeknek

közös eredetét haszontalan dolog volna kutatni, ilyenek a napnak jele: a kör, a holdnak a sarló által való jelelése, az ég jele: a bolthajtás legegyszerűbb alakja, egy fa, mint a világ-egyetem jelképe, egy madár vagy egy fegyver, mint a villám képes kifejezése, egy kéz vagy kar, mint az isteni hatalom jele, a szem mint a gondviselésé stb.

Egy szóval szerző szerint a vallásos hasonlatosságokat, mind addig parallel alkotásoknak kell tartanunk, míg ennek ellenkezőjéről meg nem győződünk. Az egyes hasonló tünetekről való kérdés esetenként megújítható, de a bizonyítás azt illeti, ki az ilyenél a kölcson hypothesisét védi.

Ha már most, mondja szerző, ama hasonlatok nagy számát egymással összehasonlítjuk, melyek egymástól független eredetre mutatnak, bátran állíthatjuk, hogy a legelterjedtebb hiedelmek, akár legyenek azok babonák s a régmúlt maradványai, akár részei egy uralkodó vallásnak, azok, a melyek az emberfeletti lények és szerepük törvényhatóságára tartoznak: a természet szellemeiben vetett hit, a halottak kísérteti megjelenései s nyilvánulásai, az emberfeletti lények képzeleti s önkéntes közvetítései, az istenek emberi vagy állati alakjai, a lélekvándorlás, az isteni kijelentések, a boszorkányság hatásai s érvényessége stb. Ilyennek kellenék ma is lenni az egységes vallásnak, ha az emberiségre bizatnék annak eldöntése s a szavazatjog arra nézve, hogy a vallás milyen legyen.

Ellenkezőleg azok a hiedelmek, melyeket osztályzatunkban a magasabb rendűeknek jellemezhetünk, csak a csekély számú vallási rendszerekben s azokban is csak azok emelkedett lelkü, a köznél mélyebben gondolkodó vallóimál találhatók fel. Ilyen hiedelem az, hogy az emberfeletti tevékenység, törvényekben s törvények által nyilatkozik, hogy e tevékenység egyazon forrásból ered a nyilatkozatok különbsége ellenére, hogy a tevékeny erő célja rendet teremteni a világban. Hasonlóképp a mi a jövő életet illeti, mindenütt a történet előtti időktől fogva, az a hiedelem megvolt s megvan ma is számos népnél, hogy a halottak az élőkkel érintkeznek. Az ezzel ellentétes elmélet szerint a halottak lelkei a túlvilágban nyerik el cselekedeteik méltó jutalmát, vagy az azokért való büntetést, de ez elmélet csak kevés népnél van meg s némelynél ezek közül aránylag későn honosult meg. — Az a hit, hogy az ember bizo-

nyos eszközök felhasználásával az emberfeletti lényeket befolyásolhatja s elérheti, hogy céljaira szolgáljanak, mindenütt megtalálhatók. De ama másik eszme szűk terjedelemre szorítkozik, hogy az emberfeletti lények felül állnak minden befolyásnak és hogy az egyedüli mód támogatás elnyerésére az, hogy az ember tetszésükre magát méltónak mutassa. Még szűkebb körű az a meggyőződés, hogy az istenség változhatlan elvek szerint tesz s hogy az egyedüli mód segélyének megnyerésére, hogy az ember fennálló szabályaihoz alkalmazkodjék.

Szerző véleményét az egyenvonalú alakításról csak részben osztjuk, a mennyiben ennek lehetőségét elismerjük a közös emberi természet alapján. De ugyanezen anthropologiai alapon igen sokat azokból, melyeket parallel alkotásoknak tart, a közös örökség leltárába igtatjuk. A legeredetibb egyszerű tiszta hitfogalmak tovább fejlődésükben bonyolodottakká s zavarosakká lettek, az egyből kettő lett, s a kettő megsokasodott az élő lények példájára s azoknak színeit, alakjait öltötték magokra s emberi lélek, s indulat költözött beléjük. Az ilyenekben már nagy a változat. Azonban mindezek mellett is nem tagadjuk, hogy az egyenvonalú alakulásoknak is nagy szerep jutott a vallási élet tüneteinek előidőzésében.

Szerző tanulmányának végén Spencer Herbertnek a társadalmi evolúcióról ennek egész hatáskörében észlelt néhány általános érvényű tételét említi meg, melyeknek kivonata a következő :

„Az a mi közös az emberi értelemben a mivelődés mindennemű változati fokán, egy mélyebb réteg alkotó részét teszi, mint az, a mi a magasabb színvonalnak sajátos és ha ez utóbbi nyilvánulások olyanféléképp magyarázhatók meg, mint módosításai vagy kiterjeszkedései az előbbieneknek, feltehetjük, hogy ez volt eredetük“.¹

Bebizonyítható, folytatja szerző, hogy a vallási hiedelmek alsóbb s magasabb alakjainak összefüzdő kapása nemcsak logikailag létezik, hanem a megfigyelt tények valóságában is. Valóban hol az egyik, hol a másik népnél észrevesszük ama lényzetet különböző gyűrűit, a mely a vallás legmagasabb nyilvánulásait összeköti a legalantiabbakkal. Ebből szerző azt követ-

¹ Sociology, I. k. §. 146.

kezteti, hogy ama változati fok, melyen át mind magasabbra fejlődtek a legemelkedettebb vallások is a történeti kor kezdete óta, valanikor nem lehetett magasabb a legalantibb népek színvonalánál, illetve a vademberekénél.

„A vademberek szellemi nyilatkozatainak figyelmes tanulmánya, mondja Pressensé E., a legjobb eszköz arra, hogy az emberiség durva gyermekkorát magunknak vázolni tudjuk, azt az időt a társadalmi s vallási állapotokra nézt bizonyos szabattossággal elképzelniünk lehessen“.

E tétel segítségével Tiele a következő négy pontozatot állapította meg, melyek szerző szerint majdnem törvény erejűek :

1. A történetelőtti időkben a legújabb vizsgálatok szerint a mivelődés nem haladta túl a jelenkori vadtörzsekét. Egy ilyen mivelődési fokon a vadnépekénél magasabb rendű vallásos hiedelmeket s szokásokat feltételezni nem lehet.

2. Azok a vallások, melyek a mivelődés jellegével bírnak, s melyek a történelemben a legrégibb időkre vezethetők vissza, a későbbi vallásoknál sokkal inkább befolyásoltattak oly értelmi tartalom által, a milyen a vadtörzseknél is meg van.

3. A mivelte népek mythológiája s vallástana a vadnépek hiedelmei közt majdnem teljesen feltalálható, csak hogy rendezetlen állapotban, inkább kezdetleges alakban, mint elfajultan.

4. A vadtörzsekéhez hasonló fogalmak nyomai még a legmagasabb rendű vallásokban is elfordúlnak s ezt megmagyarázza a fogalmak tartóssága s a régi eszmék újjászületése.¹

Szerző nézetétől e négy tételt s különösen a három elsőt illetőleg teljesen különböző nézetet vallok s e tételek törvény számba menő érvényét s erejét merőben tagadom. A praehistorikus mivelődést sok dologban oly csekélynek mondhatjuk, hogy ez csakugyan a jelenlegi vadnépekének felelhetett meg, de ebből a vallásos hiedelmekre, szokásokra s a nyelvre nézve mit sem következtethetünk. A mivelte népek ősnyelvei s bizonyára vallásos fogalmaik, házi eszközeik, ruházatuk, fegyverzetük durvasága ellenére is bizonyára a jelenlegi vadnépek sok tekintetben igen hiányos nyelveinél s vallásos fogalmainál

¹ C. P. Tiele, Manuel de l'Histoire des Religions, trad. de M. Maurice Vernes. Paris, 2. éd. p. 15—16.

hasonlíthatlanul magasabb rendűek voltak. Nemesak az egyfajú nép egyénei igen különbözhetnek egymástól, hanem az emberi nem etnikus fajai is külön egyéni jelleggel bírnak s itt sincs egyenlőség, tehát nem is lehet egyenlő fejlődés. A különböző csirákából a fejlődésnek nem ugyanazon egy evolúciója veszi kezdetét. A második pont alatt Tielének inkább azon vallásokról kellett volna szólni, melyek a mivelődés jellegével nem bírnak. A harmadik pont olyat állít, melyet az összehasonlító módszer nem bizonyít s a mi mégis ilyenszerű a mivelte népek mythológiájában s vallástanában előfordúl, az bizony nem kezdetleges alak, hanem elkoresosulás, elfajulás s idetartozó sok van. A negyedik pont alatt említett tartósság s a régi eszmék újjászületése kétségbe nem vonható.

E tételhez Goblet d'Alviella még kettőt esatol, melyeknek egyikét a gyermek lélektanából veszi, a másikat az összehasonlító nyelvészetből.

5. A gyermekek az autogenesis elvének erejénél fogva elméjük első fejlődésében az emberiség gyermekkorának szellemi minémüségét újítják meg; elmébéli állapotuk a külső természettel szemben a miveletlenek vallási okoskodásaira emlékeztető.

6. A legelvontabb értelmű szavak gyökei (minők Isten, lélek, általános stb.) eredetileg anyagi értelemmel bírtak, így a sémi nyelvekben, *el*, mely az *Elohim* s *Allah* „Isten“ névalakoknak gyöke, eredetileg erőt jelentett, a héber *ruahh* „lélek“ a fuvalom, szél értelmével bírt. Abban az időben, midőn e gyökök alakultak, Goblet d'Alviella szerint az ember még nem bírt magasabb eszmékhez emelkedni s ha ez eszméket kívülről valamiképp kapta volna, nem tudta volna elsajátítani.

Szerző ötödik tételéhez nines szavunk, de annál több van a hatodikhoz, azonban igen rövidek óhajtunk lenni. A gyökök képzése elvonás (*abstractio*) által történik, nem a fa, nem a fű neveztetik meg, de a fának vagy fűnek valamely tulajdonítványa. Ennélfogva a nyelvképzés útja az elvonttól vezet az összeteshez. Az *abstract* fogalmak természetesen mélyíthetők és ez már más kérdés.

Goblet d'Alviella értekezése utolsó lapjain igyekeznek azok állítását megezáfolni, a kik a vallás fejlődési útját néhány tisztult vallási hiedelemmel kezdik, melyek aztán idők múltá-

val meghomályosodtak, s hivatkozik az általános evolutio menetére. De nem gondolta meg, a mit meg kellett volna gondolnia, hogy az evolutio a nagy természetben nem egy előhaladó mértani vonal, hanem hogy ennek elhajlásai és visszahajlásai is vannak, de mindazonáltal folyton előhalad.

GR. KUUN GÉZA.

Árkosi Benedek korfestő elmélkedései és hazafias imái 1660-ban.

Heltai Gáspár volt az első magyar imádságos könyv kiadója, kinek e téren is jeles úttörő érdemeit Ipolyi Arnold igen szépen méltatta Nyáry Krisztináról írt művében. Heltai példáját többen követték; köztük legnevezetesebb Pázmány Péter, ki szép magyarsággal írta meg „Keresztyéni imádságos könyvét“ s még szebb magyarsággal fordította le Kempis Tamásnak Krisztus követéséről írt négy könyvét. Heltait és Pázmányt követi a XVII. százban Árkosi Gelei Benedek, ki ujonnan szerzett unitárius imakönyvében a Heltai klasszikus művének beosztását tartja szem előtt s szívből eredt áhítatos fohászait a Pázmány tőrül metszett magyar nyelvén boesátja Istenéhez.

Azt talán mondanunk sem kell, hogy Árkosi egyszerű, székelyes szólása nem ér fel mindenütt a magyar Cicero szinguzdag, zengzetes dictiójával. Nem is akart ebben versenyezni vele. Sokkal inkább hatott a Heltai puritán lelkülete reá, ki az áhítatosságot az igaz érzésben és nem a szavak dagályos pompájában kereste. Ezért látjuk, hogy bár az „Előljáró intéseben“ útal Kempis munkájára, az előszó végén mégis így nyilatkozik: „Én ezt nem a végre írtam, hogy válogatott ékes szókkal, vagy fabulákkal az olvasót gyönyörködtessem, hanem hogy világos tanítással, szükséges intésekkel azokat, kik az ilyenek nélkül szükölködnek, az Istennek igaz ismételre és buzgó szolgálatjára onszoljam és serkentsem.“

A mű teljes ezime ez: „Az hétbéli minden napokra iratatott, és sokféle szükségcinkhez alkalmaztatott *Imádságos könyv*, mellyben az imádságoknak előtte vadnak a Szent-Irás szerint való régi és igaz vallásról, a keresztyéni hütről és annak czikeleiről való üdvességes *elmélkedések*“.

A czimlap hátán, mint jelszó, e két bibliai locus áll: „I. Thes. v. 12. 18. Szüntelen imádkozzatok. Minden dolgokban

hálát adgyatok“. „Róm. XII. 1. Az Istent okossággal és eszeséggel kell tisztelni“.¹

A következő lapon ez „Intés“-t olvashatjuk :

„Kempis Tamás Christus követéséről irt első könyvnek ötödik részében arra int: *Az Írásban hasznot kell inkább keresni, mint mély beszédet.* Azért az áitatos könyveket és együgyüeket (mint ezt is) úgy olvassa kiki, mint a mély és fenjáró irásokat. Meg ne háborítson téged az írónak becsületi, nagy-é, avagy kicsiny tudományú volt; hanem az igazságnak tisztasága indítson az olvasásra: ne keresd azt, ki mondotta, hanem mit mondott, azt vedd eszedbe.“

„Ide néz a Rabbinusoknak régi közbeszédék: Ne nézz a kantára, hanem arra, a mi benne vagyon, mert gyakorta az új kanna teli ó borral; azaz: gyakorta az új írásban régi erős fundamentumú tudomány vagyon“.

Megtanuljuk e szavakból azt, hogy Árkosi név nélkül akarta közzé bocsátani munkáját, mint általában szokás volt ez az unitáriusoknál a XVII. sz. derekán. Sok zaklatást szenvedtek a Rákócziaktól szabadabb szellemű nyilatkozataikért, nem esoda, hogy nem vágyódtak irói babérok után. Még első rangú vezérférfiaik is lemondtak a nyilvánosság előtt való élénkebb szereplésről. Úgy, hogy Geleji Katonának világi karhatalommal kellett egyszer-máskor előállíttatni őket, ha kedve volt egy kis győzelmes disputatióra. Azt mondanunk sem kell, hogy 1638 óta fej- és jószágvesztés terhe alatt tiltották el az orthodox fejedelmek a Dávid korabeli tiszta unitarizmus hirdetését. Nem volt könnyű tehát vitatkozni, mikor titkolni kellett meggyőződésüket. Hallgatva türték a szabadszájú szidalmakat, melyekkel az orthodox főpap a fejedelem költségén nyomtatott vaskos könyveiben elhalmozta őket. Nemesak az irodalom, a közélet teréről is mindinkább vissza kellett vonulniok. Az udvar járt ebben is jó példával elől s csakhamar országszerte észlelhető, hogy az unitáriusok mindinkább kimaradnak a közhivatalokból. Mikó Ferencz volt a fejedelmi udvarnál utolsó

¹ A székegykeresztúri könyvtár legszebb régi másolatában, mely hiven a nyomtatást utánozza, a czimlevél után egy lapnyi intés, azután az ajánlás 5, az előre bocsátott elmélkedések és reájok alkalmazott imák 261 sűrűn beirt 4 r. lapot foglalnak el. S ezután áll még a nagy gonddal készített index 4 oldalon.

nagy emberök, kinek utolsó tisztességtételére a gyászverseket maga az ifjú Árkosi Benedek írta 1635-ben a hidvégi hires iskolában. Mikó halála után megindul a református vallásra való áttérítgetés a fejedelem körül forgoló unitárius főrendek között is. Ugyanezért nyilvánvaló „hizelkedés“ s nem szivből jött őszinteség iratja Árkosival kiadásra készített névtelen munkájában e sorokat:

„Ezeket is penig nem a végre irtam, hogy az mű Kegyelmes Fejedelmünk ellen panaszolkodjam, hanem hogy az hamisaknak [értsd: a fejedelmeket vallásháborúra és hitüldözésre unszó papoknak] szájok bédugattassék; mert arról *minden hizelkedés nélkül* vallást tehetünk, hogy miolta a jó Isten Erdély országába az igasságnak tudományját, az unitaria religiót, vallást feltündököltette, semmi erőszakot a fejedelmektől nem szenvedett [hát a Báthoryak? az óvári templom elvétele Báthory Gábortól, az Appellatium elvétele Bethlen Gábortól, a szombatoság ürügye alatt üzött vagyonekobzások, ekklezsia-elragadozások?]; sőt inkább szép szabadságában megtartatott, mind ez mai napiglan privilegiuma meghagyatott. *Azoknak is*, kik abban állhatatosak voltak, illendő tisztességek és becsültek megadatott és *valakik érdemlették*, a tisztviseléstől el nem rekesztettek. *Ha mi fogyatkozás esett*, annak okai az háládatlanok voltak, a kik sem Istenhez [érti a szombatosokat], sem fejedelmekhez hívek nem voltak, a mint erről írt *Maccab. 7. 9.* [Itt Székely Mózes párthiveire gondol].

„Mélto dolog ez okáért, hogy a mi ekkédiglen [eddig] való Kegyelmes Fejedelminket azok közé számláljuk, kik mindeneknek jó példát hattanak, mint kelljen a jó magistratusnak magát viselni a különböző vallásbeliekhez. Melly ebbéli kegyelmességekért ő Nagyságokat a Seregeknek Ura Istene mind örökké boldogítsa. Mi is könyörögjünk, hogy az Isten ezután is ingyen való jó kedvből kegyes Istenfélő magistratusokat adgyon és paranesoljon“.

Egy rövid ima következik e jellemző nyilatkozat korfestő szavai után, mely imának olvasásakor akaratlanul is a tyrannus hosszú életéért esedező görög asszony jut eszünkbe. (Nehogy még rosszabb következzen a meghalt kényúr után). Erdély ekkor már csak a katolikus országokhoz viszonyítva volt a vallásszabadság országa. Látszik az egész terjedelmében közölt

nyilatkozatból, Árkosi mennyire szerette volna megnyerni műve kiadásához az orthodox világi hatóság beleegyezését. „Az Magistratusokról“ irt egész elmélkedése megerősít e föltevésünkben. Árkosi Benedek itt melegen fölszólal a vallásszabadság érdekében. A vallás nem testi, hanem lelki dolog s Istennek ajándéka, mint a hit.¹ „Nincsen a hivek gyülekezeteinek nagyobb rontója, s ellensége, mint a ki azt tüzzel-vassal és testi fegyverrel akarja oltalmazni: hasonlóképpen a lelki farkasokat lelki fegyverrel kell a nyájtól elüzni. Lásd *Eph. VII.*“ „Ha megvizsgáljuk a keresztény országoknak állapotját, valaholott még eddég olyan üldözések esett a kereszténeknek a kereszténektől, azok háborúabb állapottal voltak, mint egyebek. Példa erre Németország, Lengyelország, Belgium és több tartományok, mellyek soha békességre nem mentenek, miglen a vallásoknak szabadságok bomlófélben volt“.

E külföldön széttekintés után Erdélyre tér ismét vissza az író, hol a vallásoknak szabadsága akkor szintoly bomlófélben volt, mint a véres vallásháborúk előbb felsorolt színhelyén.

Visszapillantva azután a sokfelől fenyegetett unitarizmus dicső múltjára is, kijelenti nyíltan könyve valódi célját, melyben az igaz vallás igazán való megmutatásával még az ellenségeket is az üdvösséges útra óhajtáná téríteni.

Ám lássuk, mint mondja el maga a nagyhirű tudós és jeles író az „Előljáró Intésben“ ezeket!

*

„Mivel az igaz keresztényeknek gyülekezetek nem egyéb, hanem az Christusnak szerető teste és az nagy Istennek dicsőséges hajléka, Oh mely boldog volnál te is, édes hazánk, Erdély, hogyha a te drága jódot és örömdöt értenéd. Mert tehozzád is az új Jérusalem a mennyből alá szállván, imé az Istennek hajléka régota vagyon az te fiaiddal, ő véllek lakozik és az ő fiai és az Isten, az ő Istenek, ő véllek vagyon.“

Noha a kereszténységhez az ő karjait sok gazdag országokra és hatalmas nemzetségekre régtől fogván kiterjesztette, sok bölesek és ékesen szóllásnak mesterei hirdetik széllyel e világon az Evangeliumot, de mégis az Apostoloknak igaz és tiszta tudományok ritka helyen maradhatott meg, mert annak az ő tiszta folyamát az hitetők az ő világi haszontalan és Istent

¹ Dávid Ferencz s az 1568. tordai országgyűlés hangoztatták ezt először.

boszantó találmányokkal megzavarták. Innen vagyon, hogy noha a keresztyéneknek nevek mind eddég fennmaradott, de gyakorta azoknak részek nem keresztyén volt, hanem az Sátánnak Synagogája. De a miképpen némely folyóvizek a földnek mélységében enyészedvén, sötét és titkos árkokban folynak mindaddég, miglen viszontag alkalmatos helyet találnak, a hol kifokadhassanak: úgy a Christus hiveinek is az ő számok sokszor megfogyatkozott s nevek is mintha ugyan kivesztenek volna, tellyességgel csaknem eltöröltettek; de az Isten nem akarván tellyességgel az ő igasságát kioltani, az ő hiveit ottanottan ismét felemeite és az ő dücsőségének hajlékát megvilágosította“.

„Ez mi hazánkban is az Isten a földet, mellyen állattunk, megszentelte vala, mennyei szent tudománynak tiszta folyamát kifokasztotta vala, a bálványozásnak tévelygéséből az igasságnak világosságára hozott vala, és sok *nemes nemzetségekre olyan nagy kegyelmét sok üdöktől fogván ki nem öntötte vala, mint mi veánk és a mi hazánkra*. De micsoda gyümölese lón ezeknek? Az Isten te belölled szöllőt plántála és azt mind eddég szorgalmasan műeltette; te pedig vad egrest termettél. Az ő ismértinek igaz tudományát régolta közli te veled; az ő szent igéjének tiszta hirdetését sok üdöktől fogva hallgattad; de még is igen vakmerőül s háládatlanul a te füleidet másfelé fordítottad. Istenedet, ki tégedet teremtett, okoskodó lélekkel felruházott s megékesített, ki szent sátorát és országát te benned helyhezette vala, tagadni elkezdted; bálványozással, káromló tévelygésekkel, sok fertelmességekkel, háborgásokkal, egymás gyűlölségével, kegyetlenséggel, részegeskedéssel, ondok buja étellel és egyéb rút vétkekkel, veled lakozó és jöltévő istenedet magad ellen gerjesztéd és tölled elidegenítettél és soha mind ez ideig is a te álnokságod sarjait (sarújait) lábaidról le nem vetkezted. Minek okáért halljad, mit mond az Isten te néked. *Jel. III. 15.* Tudom a te dolgaidot, hogy sem hév, sem hideg nem vagy; azokáért kiokádlak az én számból! Báresak ez így jutna eszedben, hogy az Isten a te hamisság! miatt és a te hitetlenségédért az Abrahámnak kedves magvától eltávozott s még az természet szerént való (szelid) olajfának ágai is letörettették, hogy te béoltatnál. Most azért te néked mondgya az Apostol Szent Pál: Róm. II. 22. Tekints megli az Istennek kegyelmességét és keménységét; azok ellen, kik elestek, keménységét; te hozzád pedig kegyelmességét, ha megmaradsz az kegyelemben; mert ha nem, te is kivágattatol“.

„Erre intenek tégedet, édes hazánk, Erdély, nemcsak az Úr Christus az ő Apostolaiival edgyütt; hanem mind edgyig az propheták, valakik Izráelt nagy szorgalmatossággal az Istennek igaz ismérleti és törvénye mellett megtartani akarták, hogy teremtő és gondviselő Istenektől el ne szakadnának és ez világ-

nak fertelmességében ne keverednének. *Aragy báresak a te nyomorúságodnak árizei jutnának eszedben, mellyek immár egynéhány esztendőktől fogva te rajtad által folynak. Ime mint lőttél esűjja minden környülünk lakozó népeknek és miképpen a földhöz vert minket az Isten a mi bűneinkért. Az mi országunk pusztaságra jutott. városaink és falúink tüzzel megégettettek, a mi földünket szemünk láttára az idegenek emésztették meg és ha a Seregek Ura Istene magot nem hagyott volna mi bennünk, úgy jártunk volna, mint a Sodomabeliek és hasonlók lőttünk volna Gomorához*”.

„Mivel azért az Isten nagy irgalmasságából magot hagyott mi nekünk és minnyájunkat mind el nem vesztett, bizonyára igen szükséges dolog, hogy immár ezután az Istentől tanulljunk félni és őtöt szent életben, igasságban szolgálni. Mert a miképpen a magot azért vetik el a földbe, hogy megrothadván, bőveb gyümölesöt hozzon; és miképpen az ezüstöt azért olvasztják meg, hogy az ő salakjától megtisztuljon: úgy az Isten ő sz. Felsege is majd szintén az elrothadásig elhintezett és hánt minket, hogy a nyomorúságoknak lángoló kemenczejében megtisztulván és megfrisseltetvén, a keresztyéni szent életnek bőveb gyümölesét teremtenők”.

„Hogy azért az Istennek ellenünk felindúlt haragja megszünjék és tellyességgel, mint Sodoma és Gomora, vagy a Sidórszág, mi is el ne veszszünk, senki mostan szükségesebb, hasznosabb és Isten előtt kedvesebb dolgot nem cselekedhetik, mint ha kik az nékiek adatott tálentum szerént *az mi részedelmünkre rohant nemzettséget az üdrességes útra és az Örök életre téríteni és az Istennel megbékéltetni ügyekezük*”.

„En is azért, Keresztyén Olvasó! te bűnös szolgád, társod, akarván az Istennek tárházában edgy filléreskét vetni, ezt az *Imátságos könyvet* úgy ügyekeztem irni, hogy ez mi szegény Hazánkknak illyen nagy szükségében vellek edgyütt használjak. Mert itt az Úr kegyelméből megmutatom nemesak azt, mint kellyen az Istennek imátkozni és őtöt mind szüntelen szolgálni; hanem azt is, *mi légyen a régi Sz. Írás szerént való igaz vallás*! és az Istennek velünk lakozására méltó tiszta keresztyén élet. Az Hetekben lévő minden napokra bizonyos számú imádságokat rendeltünk, minden imádságnak eleiben szükséges elmélkedéseket irtunk, mellyekkel az értelem nélkül valókat tanítjuk, az bűnösöket megjobbulásra serkengetjük, a szomorúkat vigasztaljuk, a kétségben esteket bátorítjuk s mindeneket az imátságra készíteni ügyekezünk”.

Az itt bemutatott előszó után az „Imátságos Könyvek” tartalmát így sorolja fel Árkosi:

¹ Ezért nem engedték meg első sorban az imádságos könyv szabad kibocsátását. Az orthodox fejedelmek püspökei ez időben még a legegyszerűbb unitárius kátét is, mely szintén az igaz vallást ismertette, eltiltották a nyilvánossáig elől.

„A könyörgésről való Előljáró Intés. Ki légyen az Isten, kinek kell könyörgeni. Az Isten minémü légyen. Az Isten akaratjáról, végezéséről és tanácsáról. Az Istenben lévő indulatokról. A mindennapi könyörgés magyarázatjával együtt.¹ Ki légyen a Jézus Christus. A Christusnak prophetai tisztiról. A Christusnak papi tisztiról. A Christusnak királyi tisztiról. Hálaadás. — Mi légyen a Szent Lélek. Könyörgés a Szent Lélekért“.

„*Hétfő*. Imádságra való első elmélkedés: A Christusnak törvényéről. Reggeli imádság. II. elmélk. Az igaz vallásról. Könyörgés, hogy az igazság mellől el ne essünk. III. elm. Az eleven hűtről. Könyörgés“.

„*Kedd*. Első elmélk. Hogy a Christus törvényét Isten erejével bétöltenünk nem lehetetlen. Reggeli könyörgés. II. elm. *A lelki tanítóknak és Szent Pálnak példájáról. Könyörgés a lelki tanítókért*. III. elm. A jóban végig megmaradásról. Estvéli könyörgés“.

„*Szerda*. Első elmélk. Az Istennek és az Christusnak követéséről. Reggeli könyörgés. II. elm. *A magistratusokról*. Könyörgés a jó magistratusért. III. elm. Az halálról. Bünbocsánatért való könyörgés“.

„*Csütörtök*. I. elmélk. A hiveknek sok nyomorúságairól. Reggeli könyörgés. II. elm. Az hadakról. Fegyver ellen való könyörgés. III. elm. A betegekről. Nyomorúság idején való könyörgés. Bünbocsánatért való könyörgés“.

„*Péntek*. I-ső elmélk. Az ítélet napjáról. Reggeli bünbocsánatért való könyörgés. II. elm. A bünről. Bünbocsánatért való könyörgés. III. elm. A bünbocsánatról. A bünbocsánatért való töredelmes imádság“.

„*Szombat*. I. elmélk. A szombatról. Az Istennek nagy hatalmas voltáról való vallástétel. II. elm. A betegekről, foglyokról, özvegyekről és útonjárókról. Könyörgés a betegekért. Útonjáróknak és jövevényeknek imádsága. Foglyokért való imádság. Arvákért, özvegyekért és minden nyomorúttakért. Új házasok imádsága. Nehézsek (nehézkés, viselős) imádsága. Új magzatért való hálaadás. Magtalanok imádsága. III. elm. A fegyverről, éhségről, égi háborúkról és döghalálról. Éhség-, drágaságbéli imádság. régi háborúkban való imádság. Döghalálnak eltávoztatásáért való könyörgés“.

„*Vasárnap*. Elmélkedés: A mennyei boldogságról“. (Egyszermind a mű befejezése.)

*

Tanulságos megfigyelni, mily hangú elmélkedéssel kíséri a közállapotokkal elégedetlen Árkosi a kiadni akart imádságos

¹ E ezim alatt kilencz ima van. A „Miatyánk“ minden mondatára egy-egy.

könyvet. A kedd napra szánt könyörgések II-dik elmélkedése „A lelki tanítóknak és Szent Pálnak példájáról” szól. Polemia rejlik itt Szent Ágoston és Kálvin Institutiói ellen. Pál apostolt itt megvédelmezi ellenök, — ki az Isten törvényeit megtartotta.

Az unitárius hitvalló „elmélkedése“ *Szent Pál apostól példájáról* (vesd össze a Róm. VII. 7—25.) így hangzik:

„Immár azért, oh te szegény keresztény nyáj! vizsgálj meg, ha tégedet hordoznak-é igaz úton az te tanítóid, avagy nem, kik még a szent életű Apostolokat is a magok életekhez hasonlónvá akarják tenni, hogy az testi életben és az bűnnek szabadságában élhessenek. Szent Pált méltán követeljük, de azokat, kik valamely tudománnyal a bűnre felszabadítanak, bizony veszedelmes dolog hallgatni és követni. *Lásd Phil. III. 17., 18., 19.*, kik csak az testiekben bölesek, *Thess. III. 7., 8.* Igen meg kell válogatnunk tehát, kiknek tudományokat végyük fel a követésre, mert sokak az Irást veszedelmekre magyarázzák, főképpen az Szent Pál mondásit, melyekben homályos értelmű mondások vadnak, a mint megirta Péter Apostol *2. L. III. 16.* Némelyek olyan tudományokat gondolnak fel, melyekkel az emberek előtt nagyobnak tartassanak a testiekben és az Christusnak keresztit elkerülhessék, nem akarván megfeszülni ez világnak szent Pállal és az Christussal“.

„Jó próba ez: Valamely tudománynak rossz gyümölese vagy, az nem lehet igaz tudomány. Hogy lehet pedig jó gyümölese annak az tudománynak, mely azt erősíti, hogy még az apostolok is testi emberek voltak elannyéra, hogy eladattanak rabul a bűnnek törvényének. Ez a vallás, a ki ilyen Apostolokat követ, ügyezhetik-é valami jóra? Vallyon a testi gonosz kívánságtól őrizkedhetik-é szívesen az ilyen ember? Kárhóztatja-é és kárhóztathatja-é a világi külömb-külféle bűnben buborékolót? Bizonyal semmiképpen nem. Mivel azért az ilyen testi böles papok azt tanítják, hogy mindezeket közönségesen mindenekről praedikállották az Apostolok, sőt még magokat is ki nem választották, azonban az Apostoloknak példájokra intnek másokat: vallyon nem arra oktatnak-é, hogy az Istent mű se keressük, ne féljük őt és ne tiszteljük; nyilvánossággal nem egyéb, hanem ezekre intenek az ilyen Irásmagyarázók“.

„Nem esuda azért, ha azok, a kik az ilyen Tanítóknak tudományokat vészik, annyi sok átkozódással, bosszúságokkal terhelik magokat az Tanítókkal edgyütt, mert ilyen az ő tudományoknak gyümölese: nem hiszik, hogy még Isten erejével is senki az paranesolatokat bétölthetné, vagy bétölthette volna: azért azt gondolják, hogy lehetetlen dologban miért fáradoznának. Továbbá azt gondolják, hogy az Christus megfeszített, elégségeskép-

pen eleget is tött minden választottakért; tehát mire kellene a poenitentia? Nemde nem elfedezi-é anélkül is az ő bűnökét a Christusnak szentsége és igassága? "

„Azt mondgyák mégis továbbá: A választottak soha semmi úton-módon az Isten kegyelméből ki nem eshetnek, ha az Istent szemben átkozzák is; azért mitől félhetnének és mitől kellene félniük? Ha azt is mind felforgatnók, a mit vallanak az Isten decretumáról és két egymással ellenkező akaratjáról, az ő értelmek szerint kétség nélkül megtapasztalnók, hogy nemcsak az apostolokat, hanem az Istent is magokhoz hasonlónak itilik lenni; de övék légyen ez a vélekedés és szent írás magyarázása. En arra íntek mindeneket a szent írás által, hogy ne bizza magát s lelkét olyan kardéra, mert nem olyan könnyen adatik az üdvösség. Nem mondom azt, hogy gyakorta hasznos és szép tanácsokat nem téznek; de az olyan tanítások az ő tudományokkal (az kik, mondom, olyanok) szemben vának és ellenkeznek, melyet valaki eszében véssen, főképpen bűnben heverő ember, lehetetlen dolog, hogy abban akármely szép tanítás és poenitentiára való intés foganatos légyen. Azt is nem mondom, hogy nem volnának az olyan vallásbéliek között együgyű jó erkölcsű és Istenfélő emberek, mert vadnak: miképpen ellenben az igaz vallásban is sok Istentől elfajúlt és elvetemedett életű emberek vadnak, kik miatt káromlatik az Istennek igassága. De erről azt mondom, hogy egyiknek is, hogy ilyenek vagy amolyanak légyenek, nem az maga vallása hozza és egyik is nem él az ő maga vallása szerint. Epicurus a testi gyönyörűségben helyeztette minden örömét és tudományát, de mégis Cicero azt mondja, hogy annak az ő tanítványi közül voltakán józan életűek, jóllehet nem volt józan tudományok. Így kell gondolkodni az ilyen keresztének felől is“.

„De oh boldog Isten! azokon kívül is hol vagyon most a jó példaadó tanító, a kiknek a szent erkölcsökben világoskodniok kellene, a mint Szent Máté inti *V. 16., 17.* Szent Pál is *I. Pét. II. 12.* és több helyeken. Azok most olyanok, mint az, kikről szóllottanak az propheták. *Jer. XXIII. Esa. LVI. 11., 12., 19.* *Az örüllői, úgymond, vakok, valamenyien vadnak, semmit nem tudnak. Olyanok, mint az néma ebek, melyek alkalmatlanok az ugatásra, szunnyadozók, részeg fekvők.* Kiesoda fejezhette volna jobban ki a mostani tanítóknak és előljáróknak, a kik így magyarázzák a Szent Írást, az ő erkölcsöket? Ugy értem az írásból, hogy az Isten három vétkekért szokott főképpen közönséges romlást bocsátani az országra. 1. Az uraknak kegyetlenségekért, irgalmatlanságokért és kevélységekért. *Lásd Esa. III.*

¹ Karádi Pál az első, ki az itt kárhoztatott praedestinatiót az unitáriusok közül megtámadja. Lásd az 1569-ben kinyomtatott „Balassi M. árul-tatásában“.

100 054
?

16., 17., 18. 2. A népnek bálványozásáért. *Lásd Ezech. XIV. 3.*
 3. Az pásztoroknak és őrállóknak veszett életékért. *Esa. XXVIII.*
7. Jér. VI. 13., 15. Mindezek a mi országunkban régtől fogva
 uralkodnak: nem csuda, hogy Isten minket pusztító ellenségek
 által fogyatott és büntetett; sőt még most is szüntelen való
 félelemben és rettegésben vagyunk. Mit tudunk egyebet mon-
 dani, hanem: *Igaz vagy, Uram, és igazak a te ítéletid!*

„Azért oh te szegény tudatlan kösség! mely nagy éhség-
 ben vagyon az te lelked, a kinek ilyen tanítód vagyon; térj el
 veszedelmes útaidról és mit kíván Isten te tölled, cselekedd
 azt. *Lásd Mát. XXIII. Luk. XVI. 20. és körekezendőket.* Te
 magad megtiltheted, hogy nem jó az te életed; miért tehát,
 hogy jót nem cselekszel; miért nem távozol el a gonosztól? A
 teremtésnek kezdetiben Isten büntetést vete mind a csalárd
 ördögre, mind az megesalattott Ádámra: úgy leszen bizonyára
 te néked is dolgod, ha jobb útát nem követsz, a ki ilyen vagy
 tanítóddal edgyütt. *Róm. II. 6., 7., 8. Mát. XVI. 27.* Dávidot
 kövessed a poenitentia tartásában, Szent Jóbót békességes türes-
 ben, az apostolokat az állhatatosságban: a Christust alázatos-
 ságban, engedelmességben, ártatlanságban, a szeretetben és
 minden szentségben. Hogy pedig Isten jó lelki tanítókat adjon,
 könyörögjünk, mondván”.

I.

Könyörgés a lelki tanítókért.

Mindenható Felséges Úr Isten! ki az te véghetetlen jóvol-
 todból mind régen az propheták által s mind az utolsó üdöben
 szerelmes fiad által az te akaratomat megjelentetted, hogy az
 földi emberek tégedet mint teremptő és jöltévő Isteneket meg-
 ismerjenek, a jót a gonosztól, az igazságot a hamisságtól, az
 életet az haláltól megtudgyák választani. Imé, Uram, mely
 igen megfogyatkoztanak a pásztorok, kik az te népedet igaz
 tudománnyal és jó pélaadó erköltsökkal üdvösségre igazgat-
 hatnák. Feltámadtanak, Uram, és eljöttenek az hamis prophe-
 ták juhoknak öltözetiben, de belől ragadozó farkasok, kiknek
 az ő tudományok, mint az fene, eléb-eléb mégyen, dücsekedők
 és kevélyek; rágalmazók és békesség nélkül valók; nem te
 szent igéd szerént, hanem testi gyönyörüségek követői és ked-
 vellői. A kegyes életnek képét mutatják, de annak erejét, meg-
 tagadták; mindenkoron tanulnak, de az igazságra nem juthatnak.¹

¹ Ime, mily keményen elítéli Árkosi a Geleji Katona-féle jövevénye-
 ket, kik a tanulatlan s együgyűbb erdélyi kálvinisták közt igen könnyen
 hozzájutva az orthodox egyház kormányzásához, az üldözés középkori szel-
 lemét, melyet a bigott Alföldről hoztak magokkal, itt Erdélyben is elterjesz-
 tették. Apor Péter hasonló módon nyilatkozott a Partiumból behozott türel-
 metlenségről, mely a kálvinista papokat kiméletlen üldözőkké tette.

Szánd meg, Uram, az te pásztor nélkül való nyájadot és vedd el az te népednek lelki éhségét, kit az te szent fiadnak vérével megváltottál. Távoztasd el az álnokságszerető és békeséggyűlölő örüllőket, kiket nem te küldöttél, hanem magok futottanak örökségednek pusztítására és fogyatására. Uralkodnak, de nem te tölled; fejedelmek löttének, de nem ismérte őket. Adgy, édes Atyánk, nem béreseket, hanem igaz lelki-pásztorokat mi nekünk, kik nem kényszerítésből, hanem örömost; nem az nyereségért, hanem az te dütsőségédért mind az te tiszta szent igéddel s mind világoskodó szent erkölcsökkel igazgassák az ő reá bizottatott nyáját, táplálják az éhezőket, a tudatlanokat tanítsák, az elesteket felemeljék, a gyengéket vastagítsák, a keserveseket vigasztalják, a megterheltetteket megkönnyebítsék. Adgyad, Uram, szivekben az erősségnek lelkét, hogy az te szent igédet minden helyeken és minden üdőben nagy bátorsággal predikálják. Ald meg az ő munkájokat és fáradságokat, hogy az te szőlődet hasznoson művelhessék. Nyisd meg elméjeket minden tévelygőknek és bujdosóknak; teremts új szívet minden vakmerő bűnösökben és hajtsad az te szent törvényedhez való engedelmességre igazságodnak ellenségit: ne légyen gyümölestelen az te szent igédnek hirdetője.

Oh mi édes Atyánk! az te szent fiadnak nevében kérünk tégedet, légy te magad az mi lelkünknek vezérlő pásztor; te magad szálljad, uram, az mi szívünkben és lelkünkben, mely elégséges bölcsességet ád az küsedeknek; a szívet megvidámitja, a szemet megvilágosítja. Ne távozzék el, Uram, az te atyai gondviselésd a te gyámoltalan népedtől, *kiket az te esudálatos világosságodra hírtál*. Legeltessed őket kegyesen, hogy semmiben meg ne fogyatkozzanak; abban forgolódhassanak, a mi néz szent nevednek dücsőségére. Vezéreltessék az te nyájad gyönyörűséges füves helyeken és az mennyei kies vizek mellett. A te sokszori meglátogatásodnak botja ne légyen mi nekünk romlásunkra, hanem vigasztalásunkra. Keresd meg, Uram, az te elszólt és elszéledett nyájadat: *gyűjts egybe minden helyekről, az horá eltérültenek a nagy homálynak és háborúságnak napján*. Ronts el az ő igájoknak köteleket és ments ki őket azoknak kezéből, kik miképpen Pharaoh, úgy szolgáltatták az te népedet. Vidámit meg nyomorúságok miatt megkeseredett lelkeinket és kövessen minket az te jó voltod életünknek minden idejében, hogy az te nagy neved és irgalmasságod dicsírtessék mindörökké! Hallgass meg minket etc. Amen.

(Folyt. köv.)

KANYARÓ FERENCZ.

A régi diákéletről.¹

(Életfentartás, ruházat, hajviselet.)

Mikor négy évvel ezelőtt a régi iskolából kiköltöztünk, búcsút mondtunk a diákélet sok oly sajátosságának is, amelyet ma hiába keresünk, sehol sem találunk meg egyebüttl, csak régi megsárgult foliánsok és jegyzőkönyvek lapjain akadunk nyomaira. Ugy vagyunk ezzel is, mint a népviseletekkel és szokásokkal, melyek eredeti hamisítatlan tisztaságukban mai napság már ritkán találhatók fel s minél tovább haladunk az általános művelődés áramlatában, annál kevesebb nyomára bukkanunk a nép gondolkodás- és érzésmódját leghívebben feltűnítő sajátságoknak. Ideje, hogy a mi a múltból még megmenthető, megmentjük.² A jelen és a jövő a múlton épül fel s ez a múlt sok tanulságot szolgáltat a továbbépítés és haladás irányítására.

A következőkben a 18. század végi és a 19. század eleji diákéletnek egy néhány érdekes sajátosságát, főképp az élet fenntartására, a ruha- és hajviseletre vonatkozókat fogom ismertetni. A régi diákéletnek sok kedves és vonzó mozzanata volt. Az ú. n. *egyenruhás diákok* (societas togata) külön társaságot alkottak, a mely a legszélesebb körű autonómiával maga kormányozta önmagát, részben saját maga hozta és hajtotta végre törvényeit. Ma ez szinte érthetetlennek látszik s önkéntelenül is feltolakodik az a gondolat, hogy szabadságukat, önkormányzatukat szabadossággá, féktelenséggé engedték fajúlni. Korántsem! Sokkal szigorúbban kezelték saját magukkal szemben a törvényeket, mint gondolni lehetne. A tógás diákok között az első volt az *iskola-főnök* (senior). Ezt az ifjúság a tanári kar és néha a consist. jelenlétében választotta. A legnagyobb kitün-

¹ Felolv. a Dávid Ferencz-Egyletben.

² Ez a tapasztalat indíthatta városunk két kiváló tanférfiát az utóbbi időkben arra, hogy a régi diákélettel foglalkozzanak. Török István dr., a ref. kollég. érdemes igazgatója, az Erd. Irod. Társaság egyik ez évi ülésén olvasott fel e kérdéstről, főképp a fegyelmi eljárással foglalkozva. Kozma Ferenc felügy.-gondnoknak pedig a *Család és Iskola* (1905. 1., 2., 3. sz.) hasábjain „*Visszapillantás fél század előtti iskolai életünkre*“ c. a régi diákéletnek igen kedves és vonzó képét tárja fel az olvasó előtt s kifejezi sajnálatát afölött, hogy e tekintetben sem tettünk meg mindent, hogy megmentjük a múltból a mi érdemes a megmentésre s tanulságos a jövőre.

tetés, a mi egy diákot érhetett. A választás rendszerint a legméltóbbra, legérdemesebbre esett. A főnökök közül, külföldi egyetemek végzése után, sok lett tanár s püspökeink közül is sok volt főnök. 1814-ben Szabó Sámuel keresztúri igazgató nyugodalomba vonul s a consistorium Koronka József főnököt küldi ki helyébe igazgatónak. Ez mutatja, minő tekintélyes állás volt a főnöké! A főnök az ifjúság atyja, a törvények kezelője, ellenőre, végrehajtója, a bennlakás felügyelője. Elnöke az ú. n. *esküdt-széknök*. Az esküdtszék volt az a forum, a mely a diák minden fegyelmi ügyében és kihágásaiban ítelt. Tagjait (12) kezdetben minden megszorítás nélkül a ifjúság maga választotta; később azonban (1782) a főhatóság elrendelte, hogy esküdtnek (iuratus) csak olyan választható, a kinek az előbbi évben semmi büntetése nem volt. (Az ilyent *albásnak* nevezték.) Ezek az egész ifjúság előtt esküt tettek a törvények megtartására és a hibák javítására. Hogy mennyire kiterjedt hatáskörük, mutatja az, hogy többek között az ú. n. *köztanítók* (publicus praeceptor) felügyelete és ellenőrzése is hozzájuk tartozott. A köztanítók tanították a mai öt alsó osztálynak megfelelő osztályokat minden tárgyra. Ha az esküdt hibázott, vagy megfosztották azonnal hivatalától, vagy kétszeresen büntették. Ez az esküdtszék ítélkezett a diák minden ügyében. Az eseteket s a kiszabott büntetéseket az egész diákság előtt az ú. n. *divisio* alkalmával hirdették ki.

Hogy mi az a *divisio*? Ennek megmagyarázásával fel-tárul az a mód, a hogyan a diákok magukat fentartották. T. i. ők maguk szereztek meg maguknak különböző módokon a fentartásra szükséges pénzt. Egyik módja volt a pénzszerzésnek a *cantatio*. A városban lakó unitárius családokat felosztották 3—4 csoportba utcánként s ezeket rendre járva, énekeltek és verseket mondtak. A kapott pénzt átadták a főnöknek. A *cantatiót* a consist. 1784-ben eltörli s csak a *salutatiót* engedi meg. Ez évben 16 salutatort küld ki a diákság: a papokhoz 2-t, tanárokhoz 2-t, egyik az *exactor* latinúl, másik a *poeseos praeceptor* magyarul mondja el az üdvözlést. 2—2-t a belső- és külsőközép-u. polgárokhoz; 2—2-t a belső és külső monostor-u.; 2—2-t a belső és külső magyar-u. és 2-t a külső hid-u. polgárokhoz.

A pénzszerzés másik módja volt az *astatio*. T. i. a sátoros ünnepeken egy-egy diák kiállott pohárral vagy tányérral kezében a diplomajutókba s a kijövő hívek pénzadományokat nyújtottak, melyeket megint a főnöknek szolgáltattak be. A mai templom felépítése előtt a monostori és közép-u. imaházak előtt, egy ideig még a szegényekházánál és a lengyel unitáriusok temploma előtt is; később a mai templom mind három ajtaja előtt. 1779. ápr. 3-án Fehérvári Sámuel felesége Pákei Judit ajándékkul küld a diákoknak egy ruhát, melynek sarkaira orosz-lánok voltak hímezve, hogy az astatorok a pénzgyűjtésre szol-

gáló poharakat abban tartják. „Istenem, szaporítsd meg az ilyen vagy hasonló patronák számát, ezt pedig tartsd meg a mi társaságunk vígasztalására. Amen”, kiált fel a főnök.

Jövedelmük volt továbbá, miként ma is --- a *legatióból*. Ünnepekre kimentek egyes eklézsiákba és patronusokhoz istentiszteletet tartani s a hozott pénz egy része a közcassába ment a főnökhöz.

A Kolozsvárra érkező urakat, nemeseket, (a fejedelmeket is) mindjárt megérkezésük után az ú. n. *exploratorok* kiszimatolták s a főnök egy pár diákot küldött üdvözlésükre. A szives figyelemért kapott pénz (salutatio) ismét a közcassába ment.

Lakodalmakon, keresztelőkön, temetések¹ mindig ott voltak a diákok s az alkalomhoz szabott versekért, köszöntőkért jó ebédeket s pénzt kaptak, a mi mind a diákság közös cassájába vándorolt.

Ilyen figyelmesség volt a diákok részéről a *betegeknél való cirasztás*, a miért szintén pénzt kaptak.

Volt a kollégiumnak szőlője, gyümölcsöse a Házsongárdban, Békáspatakban és Lombon. Ők magok művelték, kapálták, a termést eladták s a befolyó pénz közös cassájukba ment.

1796-ban a torokó-szentgyörgyi curatorhoz atyafiságos levelet küld a főnök s szépen megkéri, hogy a hivatól kérjen s küldjön a coetusnak egy néhány kapát. A curator egy igen érdekes levél kíséretében küld 16 kapát. A főnök megjegyzi, hogy eddig mindig köicsön kellett kérniök a kapákat a polgároktól s ezért sok kellemetlenségük volt.

A büntetések nagy része pénzbüntetés volt s mind ide folyt be. Aztán kezdetben az eklézsia, később a consistorium havonként kétszer adott segílyt a diákok pénztárának.

Az így összekéregtetett, összegyűjtögetett pénzt bizonyos arány szerint felosztották s ez volt a *divisio*, még pedig egy volt hetenként (*divisio septimanalis*) s egy negyedévenként (*divisio generalis*). E bevételekről s osztozkodásról az iskola-főnök naplót vezetett (*fasciculus*) s ezen kívül bejegyezte ide az esküdtszék tárgyalásait és határozatait, valamint a diákság életében előforduló nevezetesebb eseményeket.

Ilyen módon tartották fenn magukat a régi diákok s midőn ezekről megemlékezünk, lehetetlen elfelednünk azt a valóban szép és atyafiságos benső viszonyt, a mely kezdettől fogva fennállott a diákság és a kolozsvári eklézsia között. Ezt az eklézsiát, ennek hiveit tekinthetjük a diákság legelső jóltevőjének, legbővebb kezű patronusának. Azonban ez a kezdetben benső viszony az idők folyásával lassan-lassan kezdett elhide-

¹ A nagyobb temetések alkalmával a diákok, a köztanítók és hivatalnokok verseket készítettek, azokat kinyomatták a mai szomorújelentés mintájára.

gűlni s már a 19. százév elején (1810) a diákság panasszal fordul a kolozsvári eklézsia ellen a consistoriumhoz. Az okot a panasz kitérésére az adta, hogy az eklézsia határozatot hozott, mely szerint a kollégium halottjait nem harangoztatja el ingyen, hanem a harangozónak megszabott díjat le kell fizetni. A diákok előadják, hogy a karácsonykor, húsvéti-bőjtben s Szent-Mihály napkor adott jótéteményekért tanulásuk káros hátramaradásával, ruháik szaggatásával sok szolgálatot tesznek: temetéseken vagy ingyen, vagy csekély fizetésért megjelelnek, vasárnap délután istentiszteleteket tartanak s ezért a nyári 2 havi vacatióra 13-nak itt kell maradnia s mindezekre igen terhes büntetés mellett köteleztetnek. Mégis mindez ideig egész készséggel s panasz nélkül teljesítették kötelességeiket, „noha régtől fogva keservesen tapasztalták, hogy az eklézsia „nemely tagjai nem gondolván meg ezen sokféle szolgálattételeiket, magok beneficiumaikat zúgolódásokkal, panaszkodásokkal, pirongatásokkal, terminustételekkel adnák, sőt efelett őket csúfos és alacsonyító nevezetekkel illetnék”; közelebbről pedig a harangozás díját a diákokra nézve nemcsak megállapította az eklézsia, hanem követelte is, holott a harangozó kollégiumi segítők nélkül temetésre sohasem harangoz: mindezeknél fogva lemondanak az eklézsia minden eddigi javadalmairól, a mendikánsok kéregetéseiről, kéri eddigi szolgálataik alól való fölmentésüket, vagy ha ez semmiképen sem lehetne, tett szolgálataikért illő jutalom megállapítását és kieszközölését. A consistorium elismeri a jótéteményekben való meghidegülést, de nem az egész eklézsia, csak egyes tagok részéről s a nagy drágaságot hozza fei okul. De a dolgot bölcseségével szépen elsimítja. Igaz ugyan, hogy a temetési s templomi szolgálat némi részben a ceremóniák díszére van, de „nagyobb részben” az ifjaknak, a papi, mesteri hivatalra való előkészületül s ezért a jövedelem inkább ösztönzésül tekintendő, mint fizetésül. Az egyetértésnek és egységnek az eklézsia és kollégium között öröknek kell lenni, mint eklézsziánk s statusunk fennállása. Ezért az eklézsia sem tagadhatja meg atyafiságos szeretetét, melyet már 200 év óta gyakorol, aminthogy előbbi határozatát megsemmisítve kimondotta, hogy az iskola halottjai felett 4-szer s ingyen fog harangoztatni. Másfelől pedig a diákság sem mondhat le jövőre is a jótéteményekről, mert csak neve állandó, de tagjaiban mindig változó, mint a folyó s ha mindkét fél akarná is a szétválást, a consist. úgy sem engedné meg a főconsist. nélkül. Végül inti a hivatkozott atyafiságos szeretet buzgóbb gyakorlására s a diákokat esöndes magaviseletre és hivatalos kötelességeiknek hű és pontos teljesítésére.

Mikor a tanuló az alsó osztályokat elvégezte s beállott a diáki társaságba, egy *gabonás zsákol* kellett adnia a társaságnak. Ez azért volt szükséges, mert a kollégiumnak sok bevétele, jövedelme volt gabonában, melyet aztán a kollégium két *sütő*-

házában dolgoztak fel. 1802-ben 34 tógás diák kérelmez a consistoriumhoz, hogy ezután ne kényszeríttessenek a tógás diákok társaságába való belépéskor gabonás zsák adására, minthogy most „a kollégiumnak solhunnan gabonabéli jövedelme“ nincs. A consistorium el is engedi a zsákot, de ehelyett a könyvtár részére fejenként 100 denárt kell fizetni. A sütő-lázak ez időben bérbe voltak adva. 1806-ban a consistorium változtat e rendszeren. A mostani szűk idők mestohaságai miatt sok ifjú élelmet nem tudván megszerezni, elhatározzák, hogy ezután ne adassanak bérbe, hanem a bérlők helyett más „*bekkernek*“ fogadtassanak s a kollégium tisztartója (perceptor) felügyelete mellett, az ezelőtt is gyakorlatban volt szokás szerint, egy kirendelt diák házilag kezelje. Ez beveszi hetenként a vámkenyereket s azokat a szegényebb, de jó igyekezetű s erkölcsű tanulók között a piacnál olcsóbb árban, bizonyos időre hitelben kiosztja. A bevett s eladott kenyerekről, azok áráról minden három hónapban számadást kell beterjeszteni.

A diákok egyenruhában jártak.

Az *egyenruha* a legszigorúbban meg volt határozva. Attól eltérő ruhát viselni nem volt szabad a diáknak sem a városon, sem ha kapálni, sem ha aratni ment, sem odahaza vakációkon. A papok és mesterek is ugyanolyan egyenruhát viseltek. De épen a fennálló szigorú szabályok miatt sok baja és kellemetlensége volt a diáknak. Egy-egy juratus mindegyre megcsípett egy-egy diákot, hogy nem szabályszerűen volt öltözve s vitte az esküdtszékre. Ez pedig könyörtelenül kiróttá rá a büntetést. 1818-ig az egyenruha fekete nyakkendő, sötétkék posztó nadrág, rövid, derékig érő dolmány, bárányprémmel szegélyezett, hosszú, térdén alúl érő mente (toga) magyar eszima és magas, felül szélesedő süveg volt. A rövid dolmányra jött aztán fekete sinorból öv, melyet elhagyni nem volt szabad.

1804-ben az Ürmösön tartott főtanácson jelentik, hogy a diákok ünnepek alkalmával „szabad tetszések szerint felővedzetlen“ kezdettek járni a patronusokhoz és ekklézsiákba s az istentiszteleteket is így végzik. A főtanács szigorúan meghagyja az igazgatónak, hogy a törvényeket megtartassa a diákokkal.

Körmöczi igazgató 1808-ban, a Csókfalván tartott zsinaton előadja, hogy a diákok „köntösök viselésében, nevzetesen a kalapra nézve“ abusosokat hoznak be. Ez időben kezdett divatba jönni az a kalap, a mely alakra hasonlít a katonarvosok esakójához, csakhogy ezt hosszában viselik, amazt pedig keresztben. 1809-ben a kolozsvári főtanácson újból előkerül ez a panasz, mikor Körmöczi megbízatik, hogy még ez ülésre terjesszen be egy javaslatot az öltözetre s hajviseletrre vonatkozólag. A javaslatot beterjeszti, elfogadják s a főtanács összes tagjai jelenlétében ki is hirdetik. 1813. évi főtanácson kéressel jelennek meg

az ifjak. Engedtessek meg nekik, „hogy az eleitől fogva szokásban volt hosszú prémes” mentét, dolmányt és övöt más valami kevesebb költségbe kerülő köntössel” cserélhessék fel. A főtanács a kérést elutasítja, az ifjúságot szigorúan megdorgálja s a törvényeknek szigorú megtartására minden iskolai jövedelmeik s az iskolában való lakhatás elvesztése terhe alatt kötelezi.

Két évvel később, 1815-ben, a főtanácson megint az a panasz, hogy a diákok az öltözetről hozott törvényeket nem tartják meg s e rossz megakadályozására hathatós eszközről gondoskodván, elrendelik, hogy a törvényeket az iskolai év elején, szeptember három első napján fel kell olvasni.

A régi, kimért, hajporos, ceremóniákat szerető világ azonban mindinkább tűnőben volt. A gyakorlatiasabb irányú korszellem kopogtatni kezdett az iskola kapuján is. A diákság kérését csak ideig-óráig lehetett visszautasítani. Az 1818. évi főtanács végre enged a diákok kérésének s az öltözetre nézve új szabályokat hoz. Az eddigi költséges, hosszú prémes mente (elamis) s rövid dolmány helyett most már sötét, szederjes posztóból készült szárközépig érő hosszú dolmány (longa tunica) „15 fái magyaró nagyságú szörgombokkal, mindig begombolva, két oldalt ugyanannyi pikkely és nem makk” minden cifra kihányásoknak, tarkázásoknak és csatározásoknak eltávolításával; a dolmány kereken zsinorral beszegendő s hátul a hasítékja 3 collnyi. Az eddigi zsinor-öv ezután is meghagyatik, de úgy, hogy kötésekben és rojtjában semmiféle cifraság, ú. m. arany-, ezüst-, vagy szőrfonállal való tarkázat ne legyen, hanem egészen fekete zsinorból és szőrből készüljön. A fehér nyakra való teljességgel eltiltatik, e helyett fekete selyem nyakra való, mely alá fehéret, úgy, hogy fél újjnyira kiálljon, szabad kötni; fennálló gallér, elő- vagy sapotlis ing egyáltalában megtiltatik. A dolmány alá „lájblí szederjes posztóból” ugyanolyan anyagból készült vagy fekete gombokkal. A nadrág magyarosan készítve. „A kalap a legmódosabb és mérsékeltebb magasságú és formájú kerekkalap, azaz ne legyen vagy igen hegyes, vagy igen törpe, a karimája illendő proportiójú; pántlika, bojt, rojt vagy egyéb fityegő cifraság ne legyen rajta, csak kis újjnyi szélességű bársony”. „A németes Schuster-eszma magyarosan minden rojtnek vagy lefüggő bojtnek kizárásával”. „A eszmaának angol schuwichsal való fényesítgetése is megtiltatik”. Ugyanekkor rendelik el a prédikáló diákok részére két palást, egy kisebb és egy nagyobb készítését. A felszentelt papokétól csak abban különbözik, hogy ezeknél a palástnak elől kiforduló két része más szövetből készül, a diákokénál ugyanabból. Ugyanez az egyenruha kötelező a papokra is, hidegebb időkre azonban a róka-torkos mente továbbra is meghagyatik.

Az előírt ruhát 1818 nov. 1-én kezdik viselni (Fasc. X.

288.); nov. 15-én azonban már kérelmet nyújtanak be az E. K. Tanácsához. Bizonyos nehézségek állottak elé a hosszú dolmány eléggé meg nem határozott formája miatt; ezek megigazíttatása új költségeket okozna. Engedje meg tehát a consistórium, hogy a már elkészített ruhákat viselhessék. Ugy látszik t. i., hogy a ruhákat már elkészítették s a később megejtett felülvizsgálás alkalmával bizonyos kifogások támadtak, a melyeknek elenyésztése jelentékeny költséggel járt volna. Igérik, hogy a mennyiben már kész dolmányaik alkata megengedi, annyiban változtatnak, t. i. oldalt a zsebeket eltávolítják s a két sor pikkelyt (seriem bullularum duplicem — pikkely, at non galambkosár) megkisebbitik. A kérést név szerint nem írták alá s nem az igazgató útján, hanem közvetlenül adták be a consistóriumhoz. Ezért visszaadják s aláírásokkal — paucissimis exceptis — újra felterjesztik. A consistórium nagy fájdalommal értesül a dologról s bár némelyeket már büntetésre méltóknak talál, részben az ifjúság iránti atyai jóindulatból, részben erősen remélve a rendeletek iránti engedelmességet, a büntetést elengedi, s megrendeli, hogy a már elkészített ruhákat 8 nap alatt megváltoztassák, a kik pedig még nem csináltattak, azok megszerezzék — „sub poena consistóriali“.

Néhány nappal később, nov. 26-án, az esküdtszék egy diákot, a ki német eszimbában (caligae germanicae) ment ki a városra, 4 m. forintra büntetett, a mit az igazgató egy oecónomiára változtatott. (Fasc. X. 291.)

Az iskola-főnök az 1818. évi feljegyzések végén megjegyzi, hogy ez év emlékezetre méltó különösen azért, mert elhozta a diákruháknak már oly régóta várt megváltoztatását.

Ezek a törvények azokra is vonatkoztak, a kik nálunk már végeztek, de mint bennlakók a kir. lyceumban törvényt tanultak. 1823-ban történt, hogy a törvényt tanulók a vizsga után levették „a deáki köntöst s civilis köntöst vettenek magukra“. Az igazgatónak szorosan meghagyja a consistórium, hogy ezt meg ne engedje s az engedetlenkedőket hathatósan intse meg.

Fennebb említettem, hogy az egyenruhát odahaza is viselni kellett vacatióban. Ugy látszik, hogy mint minden egyenruha, úgy a diáki is kényelmetlen volt, feszélyezte viselőjét. Azért a diák szívesen szabadult tőle, ha tehetta. Az 1824. évi főtanács „a deáki köntösön kívül más köntös viselését kemény büntetés mellett eltiltja“. S hogy e törvényt végre is hajthassa, elrendeli, hogy a vacatióra haza menő diákok a helybeli papnál jelentkezzenek, a ki szemesen ügyeljen az ifjú otlléte alatti minden lépésére s visszajövetelkor a presbyteriummal együtt adjon a diák cselekedeteiről bizonyítványt.

1813 szeptemberben, az iskolai év első esküdtszéki tárgyalására beidézik az összes ú n. nyári diákokat egynek kivételével. Az a panasza ellenök, hogy az utcákon szabadon és az

utcák megkülönböztetése nélkül a tógát levette (sine clamide), sétáltak. Ebből azt lehet következtetni, hogy a nagyobb központi utcákban csak egész díszben lehetett sétálni. A ki clamis nélkül járt a nagy utcákon, 2 m. frtot fizetett, míg a kisebb utcákban, külvárosokban nem vették épen olyan szigorúan a ruházatot. Kihallgatják a diákokat. Egyértelműleg vallják, hogy a nagyobb utcákra mindig szabályszerűen felöltözve mentek ki s csak azt engedik meg, hogy mikor dologra mentek ki a mezőre, akkor lehettek a törvényeknek meg nem felelő ruhában. Ugyanezt vallják azok a becsületes polgárok is, a kiket tanúképen kikérdeztek; a kik még hozzáteszik, hogy soha sem voltak olyan tisztességes nyári diákok, a kik annyira törvényszerűen viselték volna magukat. Ezek bebizonyosodván, az esküdtszék minden büntetés nélkül felmenti őket.

A mi a diáknak a tóga, az volt a diákká leendő novitiusnak (körülbelől az, a mi ma VI. o. t. az iskolai év 1--2 első hónapjában) a *chlamis*, vagy *clamis*. A novitius alig várta, hogy tógás diák legyen s a clamist levette, a tógát, a diáki mentét felvehesse. Pedig azután ugyancsak megunta s gyakran vetette le törvény ellenére s a büntetéstől való félelem dacára is. De hát diákká lenni nem volt olyan könnyű. 4—6 hétig görnyedt a frequentatio terhe alatt, midőn valósággal példás magaviseletet kellett tanúsítania s szorgalmasan készült vizsgára a metaphysikából és görögből. Ha készen volt, kérnie kellett a novitiusi rendből való felszabadítását. A felszabadítás vizsgálat alapján történt. Ha a vizsga sikerült, felbocsátották; ha nem, ismételnie kellett a frequentatiót. 1792-ben 4 ilyen novitius kérte felbocsátását a diáki társaságba, de nem kapták meg, mert metaphysikából nem vizsgáztak. Ennek ellenére „bűnös merénylettel“ levetették a clamist és átmentek a libertusok rendjébe, felöltvén a togát. Kettő közülök az igazgató atyai intésére józan észéhez tér s felveszi újra a clamist; kettő azonban „a tölgyfánál erősebben“ kitart merényleténél s ezért esküdtszék elé kerül. Az ítélet így szól:

Mivel az igazgató és az esküdtek tekintélyét semmibe sem vették s a collegiumnak már évszázak óta fennálló alaptörvényeit vesztélyeztettek, sőt alapjaikban fölforgatták, a két előbb említett egy heti oeconomiaúra ítéltetik; a két utóbbi pedig, ha nem ad reversalist arról, hogy az igazgatót és a diákok coetusát kidolgozott (latin) beszéddel megkéri és a következő napon a novitiusok ruháját felveszi s ezek számára előírt törvények szerint él, vettessék börtönbe s egy néhány órát ott töltvén, mint pestis a togás ifjúság kebeléből szégyenteljesen esapassék ki.“

Látni ezekből, hogy a ruházatra vonatkozó törvényeket szigorúan végrehajtották. Ez, mai szemmel nézve a dolgot, kissé érthetetlennek látszik. De a történelmi igazság nagy érdekei ellen vétenénk, ha ez eljárást mai szempontból itélnők meg.

S tudnunk kell azt is, hogy az akkori collegiumokban ország-szerre ilyenek vagy ehhez hasonlóak voltak a törvények. Aztán a dolog enyhébb megítélés alá esik, ha tudjuk, hogy a ruházat miatt kirótt különben súlyos büntetéseket — a melyek, ha jól sejtem, az igazgató fizetésének pótlására szolgáltak — az igazgató szegény tanulóknak vagy elengedte, vagy oeconomiára változtatta.

Az öltözethez tartozik a *hajriselet is*. E miatt is sokat írtak, kérelmeztek a diákok, míg sikerült kivívniok, hogy „az üdőszakasz *geniusa* szerint való pallérozódás“ útát tört magának.

A 18. száz évben nyakig érő, hátra fésült haját viseltek. Ez bizony soknak terhes lehetett. 1802-ben 17 diák előlről levágatja haját. Esküdszék elé kerültek s kemény büntetést kapnak. Folyamodásukra a consistorium elrendeli, hogy a senior vegyen maga mellé két esküdtet s tartson *benignum exament* „az egész dolognak környülállásai s nevezetesen az aránt: kik voltak ezen eselekedetnek főindítói s kik vágatták el előre hajikat? Micsoda célből eselekedték azt? Előre volt-e erre meg egyezések? S ha volt, hánynak s névszerint kiknek?“ A főnök megteszi jelentését. A consistorium megvizsgálja a dolgot s ma hallva, szinte hihetetlen az ítélet! A négy vezetőt és felbujtót az intézetből kicsapja. Súlyosította a dolgot az, hogy akkor csinálták az egészet, mikor az igazgató Pákei József meghalt s utódja még nem volt megválasztva, tehát „a törvények erejét akarták tettükkel gyöngíteni. A kik a felbujtóknak segédkeztek, kapnak 4 heti frequentatiót, elveszítik tanítványaikat s megfosztatnak mindenféle javadalmaiktól“ „*usque dum crines in legalem succreverint longitudinem*“, mindaddig, míg hajuk a törvényes hosszúságra megnő. A többi 10 kap 2 heti frequentatiót, elveszti isk. javadalmaikat s tanítványaiktól befolyó jövedelmük visszatartatik“. „E büntetések azonnal életbe lépnek azzal a hozzáadással, hogy a diákok minden lehető módon igyekezzenek fejük első részén elvágott hajaikat a törvényes állapotba megnövelni, különben — súlyosabb büntetést fognak kapni“.

(Közbevetőleg megemlítem, hogy mi volt az a frequentatio? A diáknak folytonosan egyenruhában, még pedig nemcsak dolmányban, hanem mentében és süveggel felöltözve, nyakravaló nélkül kellett asztala mellett ülni és tanulni, pontosan kelni és feküdni, naponként kétszer templomba menni és senkihez sem volt szabad szólania. Ez idő alatt semmi javadalomban nem részesült. (1784-ben enyhítettek valamit e terheken).

8 nap múlva, márc. 4-én kérelmeznek a consist.-hoz, beismerik hibájukat, megbánást, javulást, engedelmességet ígérnek s kérik a frequentatio hátralevő részének elengedését. 10-et még az nap este, 4-et pedig a következő szombaton este fel szabadítanak a frequentatio terhe alól, a szokott formák között

az egész deáki társaság jelenlétében, habár felette hibás cselekedetökhöz képest a büntetés nem rigorose, hanem engedelmesen volt mérsékelve“.

A következő szeptember 9-én, tehát 7 hónap mulva megint kérelmeznek, hogy mivel hajuk a törvényes hosszúságra már megnőtt, adassék ki nekik a tőlük bentartott Zsuki-javadalomnak bár fele része. A consistorium „csupán atyai engedelemből“ kiadja. Ebből következtetni lehet a haj hosszúságára! 7 hónap kellett a haj kinövésére!

Öt év múlva, 1807-ben kérelmeznek a diákok a sővényfalvi főtanácshoz, hogy hajukat kurtára vágathassák. Érdekes kérésük indokolása.

1. A pallérozódás mind a testet, mind a lelket illeti. Egyik a másik nélkül nem tökéletes s a belső maga mellé kísérelő társul a külső pallérozódást is megkívánja. Ide tartozik a burzókos, hosszú hajviseletnek is a mostani idők geniusa szerint lejendő modificatiója, megkurtítása.

2. A régi ú. n. frequentatio terhes alkalmatlanságaj, nyakravaló nélkül járás, nagy papi süveg viselés, a hosszú mentének egészen bárány bőrrel béleltetése, hosszú, térdig érő dolmány viselet stb., jóllehet iskolai törvények által parancsoltattak, de az újabb időszakok ezeknek illetlen alkalmatlanságokat elenyésztették, miért ne lehetne az hajviselet alkalmatlanságait is eltörteni?

3. Vagynak a társaságban, a kiknek felettébb való, vagynak, a kiknek igen gyér hajok vagyon. Ezek a sok fésülés miatt idő nap előtt haj nélkül maradnak, amazok pedig igen sokat szenvednek a szüntelen való lesimitás, takarítás bibelődésével, annyival is inkább, mivel a horgas fésű viselése is tilalmaztatik.

4. Az okosság törvénye az, hogy mind a privatus, mind a társaság, ha csak ennek fennállhatásával nem ellenkezik, alkalmaztassa magát az akkori világban élő, jó erkölcsű emberek külső magaviseletéhez, a kik között él; mostan pedig mind a civilis, mind az ecclesiasticus statusbeliek hajaikat kurtán viselik.

5. Tapasztalás szerint igaz, hogy a belső renden lévő emberben a modestesinosság egy megkívántató tulajdonság; a csinos és tisztas öltözetű lelki tanítót minden hallgató inkább kedveli, ellenben az borzos takarítatlant a hallgatók is undorodással nézik.

Ennyi alapos ok elől a főtanács sem zárkózhatott el. Megengedi tehát a haj kurtára vágatását, de azon megszorítással, „mely szerint minden módinak kirekesztésével, homlokaikra elő nem nyulólág, minden fülhaj és fülszakál nélkül, hátulról pedig 3 ujjnyi hosszúságra maradván, egyébaránt egészen egyarányulág vágattassék és a lehető egyarányúság a társaság min-

den tagjaira nézve megtartassék; ha kik ezen regulatio ellen hibáznának, azok ellen az oskolák rectorai a hajvágatás módjáról eddig fennállott törvényben meghatározott büntetéssel severe animadvértáljanak s magok előtt a meghatározott módhoz alkalmaztassák“.

Ez abban az időben nagy engedmény volt és nagy lépés a korszellem mutatta irány felé! De a diákokat nem elégitette ki teljesen, vagy legalább is nem mindenkit. Hiszen divathősök akkor is voltak! Már a következő évben panaszolják a esókfalvi zsinaton, hogy a diákok nem egyező módon kezdték hajukat vágatni s a zsinat újból a legerősebb dorgatoriumokat intézi a diákok ellen.

Ime, milyen nehéz volt már akkor is küzdeni a divat ellen! Pedig fiatalemberekről volt szó, nem nőkről és leányokról! Akkor még nem volt nőnevelés, nem voltak női iskolák.

Ott próbálta volna meg akármilyen nagytekintélyű zsinat is a női ruhát és hajviselést szabályozni!

Az előadások nyelve a *latin* volt. Hogy tehát a leckéket megérthessék, künn a társalgás nyelve is törvény szerint a latin volt. A ki magyarul beszélt, az büntetést kapott, első esetben 3, másodikban 6 denárt kellett fizetnie a közcassába. A latin beszédnek egyik szűnet nélkül járó symboluma volt a *plága*. Ez két végén két körlapból álló rudaeska volt, a gyermekeké fából, a diákoké vasból, a secundanusoké ezüsből. A kit társa magyar beszéden kapott, a plágával tenyerébe vágott s azután átadta neki, hogy az megint minél hamarább túladhasson rajta. Voltak olyanok, a kik a plágát az exactor hire és tudta nélkül letették s hosszabb ideig hevertették. Az ilyen 25 denár büntetést kapott. Ez alatt aztán megeredt a magyar beszéd árja. Volt olyan is, a ki az odaitélt plagát nem fogadta el. Ez is 25 denárt fizetett. A kinél a plagát reggel, délben, estve találták, az, ha gyermek volt, büntetésből latin szavakat vagy mondatot mondott fel, ha diák volt, fizetett.

De hiába volt a büntetések egész rendszere, a magyar beszédet teljesen elnyomni nem lehetett. Ha a diáknak valami nagy öröme volt, vagy valami bánata, pl. igazságtalannak találta az esküdtszéken rá kimondott ítéletet, szóval, mikor nem az esze, hanem a szíve beszélt, önkéntelenül is magyarul röppentek ki a szavak a száján, különösen az érzelmeknek huszáros kifejezései. A Magyarországon lakó német szintén magyarul fejezi ki ilyen érzelmeit!

1811-ben és 1812-ben a consistoriumban és főtanácson ismételten fölhangzik a panasz, hogy az első éves diákok az ú. n. novitiusok a vizsgálaton, (examen) vagy a mint akkor mondák a „nagy megpróbáltatáson“ nem mu!attak a tudományokban kellő előhaladást. A tanári kar ennek okát abban látja, hogy nem tudnak elég jól latinul s ezért elrendelik, hogy a

mai V. oszt. végeztével (rhetorica és poetica classis) egy új tanfolyam iktattassék be a tanulmányi rendbe s ennek egyedüli tárgya a deáki litteratura, „hogy a deák nyelv gyakorlása s tudása is ifjaink között újra virágzásba hozassék“.

Tanüggyel foglalkozó embernek valóságos élvezet és gyönyörűség olvasgatni azokat a régi fasciculusokat, a melyek a régi diákélet intimitásaiba engednek igen-igen sűrű bepillantásokat.

A latin beszédre vonatkozólag elmondok egy esetet. 1813 nov. 25-én tárgyalta az esküdtszék. Nov. 22-én négy diák — a nevek mellékesek — bizonyos tárgyról beszélgetni kezd, kezdetben latinul, később egyik magyarra fordítja a szót. A más három megmarad a latin mellett. A plaga épen egyiköknél volt s ez nyomban átakarja adni, de a másik nem fogadja el. Az exactor elé citálják s itt egyszerűen letagadja, hogy magyarul beszélt. A tanúk sem vallanak ellene. A senior elé mennek s itt sem világosodik ki a dolog. A plagarius nem hagyja annyiban a dolgot, megy az igazgatóhoz s kéri, parancsolja meg a seniornak, hogy eskettesse meg két tanúját. Ez meg is történt s már-már elsimult a dolog. De a főnök észrevette, hogy itt valami hiba történt s a plagariusnak valószínűen igaza van. Ezért esküdtszék elé viszi a dolgot s itt szigorú investigatiót tartanak. Kezdetben csak egyik vall, később maga a delinquens is, mikor látja, hogy minden tagadása hiábavaló, bevallja, hogy igenis magyarul beszélt. A delinquent felmentik „quia nemo ad fatendum contra se cogi possit“, mivel senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy maga ellen valljon. A két tanút pedig, a kik hamis tanúvallomásukkal méltatlanná tették magukat a tógás diákok társaságára és a hazugság szennyfoltjával bemoeskolták magukat (non amplius suni digni togata societate, qui se nota infidelitatis macularunt), frequentiora és reversalis adására kötelezték. Az olyan diákságra, a mely ilyen ítéletet hoz s ennyire védi a maga köztársasága jó hírét-nevét, méltán lehetett bízni a törvények végrehajtását.

Még csak azt említem meg, hogy a diákoknak *bálba menni* szigorúan tiltva volt. Hogy segítettek hát magukon? Alarcot öltöttek s úgy élvezték a tiltott örömeket. De így is sokszor rajtavesztettek s ilyenkor szigorúan bünhődtek. Egy eset van feljegyezve régi fasciculusokban, hogy egy diák éjjel kiszökött s bálba ment; 12 m. frtra büntették.¹ Ezt azért említem fel, mert kutatásaim közben ilyen magas büntetésre még nem akadtam. Igaz, hogy az iskolából engedelem nélkül kiszököés súlyosbítja az esetet. Egy másikat 4 m. frtra büntetnek. Ez is a legnagyobb büntetések közé tartozik. 1778-ban a főtanács szükségesnek látja a bálozás, táncolás s egyéb illegalitasok ellen

¹ Fasc. Rerum schol. VIII. 309.

felemelni szavát.¹ . . . Továbbá értette ezt is a generale szent consistorium, hogy mind a togatusok, mind a secundanusok s neutralisták közül is sokan az estvéli órákon absentálnak és *maskara köntösben* öltözvén, a városon lenni szokott mulatságokban, úgy más házaknál is megjelennek, táncolnak és egyéb illegalitásokat s illetlenségeket cselekesznek, hogy azért efféléket senki a modo in posterum pertentálni ne merészeljen, serio injungálja a generale szent consistorium és ha kik e félekben vel in minimo comperiáltatnak, azok sine discrimine a törvények s constitutiók szerént tractáltassanak s reguláztassanak“.

A 19. száz e kérdésben is kissé szabadabb levegőt vitt az iskola falai közé. Mert 1808-ban a secundanusok azzal a kéréssel állanak elő, hogy pallérozódás tekintetéből ha egyébkor nem is, ferialek bálókba mehessenek, még pedig a togás diákok, „nehogy rendszerint való köntösük a kénynek szemszúrást okozzon“, más tisztességes öltözetben. A szabadabb szellem csak abban nyilvánul, hogy ezt kérni merik, még pedig nem is az egyenruhások, hanem a secundanusok, kiknek sokkal enyhébb és szabadelvűbb törvényeik voltak. De odáig még nem terjedett el, hogy a consist. megengedje nekik a bálózást.

A diákok a városi lakosságnak sokszor igen hasznos szolgálakat teljesítettek, különösen tűzeseteknél.² Legyünk azonban igazságosak s valljuk meg, hogy fiatal pezsgő vérük sokszor okozott bosszúságot és kellemetlenséget is.

Tűzoltásnál vastag bőrből készült vedreket használtak. Az idő viszontagságai megkimélték egy ilyent s most régiség-tárunkban őrizzük.

Sok kedves és vonzó részlete van még a régi diákéletnek, de ez alkalommal legyen elég ennyi.

Gyakran felmerül a kérdés, hogy melyik rendszer nevel jobban: a régi-e vagy az új? Pedig a kérdés feltevése így nem helyes. Mindkét rendszer a korszellem talajából nő ki s egyiket a másik talajba áthelyezni — eredménytelen vállalkozás volna. Az a régi rendszer a maga idejében betöltötte hivatását s Isten után erős hittel reméljük, hogy az újhoz kötött várakozásunkban sem fogunk csalódn.

¹ Fasc. VI. 152.

² 1816 husvét harmadnapján (ápr. 16-án) a szomszédban tűz üt ki s az istentiszteletet is félbeszakítja. A diákok derekasan segítettek az oltásban s az a kettő, ki először hatolt fel a háztetőre, 5 rfrtot kapott jutalmul, melyet az igazgató pracesen adott át nekik.

Észrevételek az „idealismus magyarázatára“.

A „Keresztény Magvető“ előbbi füzetében „Magyarázat az idealismushoz“ című czikk jelent meg, a ma létező „idealismusnak“, mint ilyennek valóban a legilletékesebb magyarázójától. Megbocsát a t. czikk-író, ha erkölcs-bölcseleti nézeteivel magyarázata után sem tudok egyet érteni. Különbem ez észrevételem nem a harc lobogójának kítűzését jelenti. Csak helytállás. . . . S ez is csak azért, mert én is úgy fogtam föl az erkölcsi szabadságot, mint magyarázó hirdeti, hogy t. i. az igenis lehet és kell is legyen a mi idealunk. A különbség az, hogy én azt minden időkre alkalmas idealként hirdettem. Most is úgy látom jónak és igaznak. Sőt még megerősített ebben az, hogy nem az erkölcsi szabadság hite az, a mi csak elméleti fontossággal bírhat előttünk — a mint Bodnár úr véli, — hanem megfordítva az erkölcsi szabadság tagadása az, a mit szüntelen czáfol a gyakorlat. Hiszen miért van, hogy Zrinyi is a maga: „sors bona, nihil aliud“ — szállóigéje mellett a magyar nemzet erkölcsi jellemének és kulturerejének nevelésére fordítja minden törekedését, ha gyakorlatilag nincs egyéb, mint a bona sors?! Vagy mint van az, hogy a keresztényileg felvilágosodott hívek ajakán egyre üresebb és tartalom-nélkülőbb lesz e szó: fatum, ha úgy hiszik különben ezek, hogy csak a szürke elméletek regioiba tartozik az erkölcsi szabadság gondolata? Már ebből is látszik, hogy az ember morális érzéke merre felé hajlik; s hogy az erkölcsi szabadság tagadása az, a mi elméleti inkább, mint annak állítása. De ez látszik egyebekből is! Mert az, hogy az emberiség életében egyszer is máskor is vannak olyan időszakok, melyekben ez vagy az a bűn, tévedés, indulat különös epochát készít magának; melyekben az önkény szerint való élet, a zabolátlan szabadság heve fellármázza minden idegszálunkat, s tetteikben árad el egész nemzetekre s elbukik Jeruzsálem: nem bizonyítja az erkölcsi szabadság illuzorius voltát. Hiszen azt is tudjuk, hogy a világ nem állhat meg visszásan sokáig, hanem, mikor a felső fokra jut a bűn, onnan következik a visszaesés; mert helyre kell állani a megbomlott rendnek, az erkölcsi törvény

tekintélyének. Mikor van a visszaesés? Akkor, mikor a bűnöktől maga a világ undorodott meg. Lehetséges volna-e ez a fatalis beavatkozás mellett? Aligha. Mert, ha csak az esetlegességektől függ a sorsforduló, úgy beállhatna ez a bűnök kezdő szakában éppen olyan joggal, mint azelőtt, vagy után; a mi nem szokott megtörténni! . . . Vagy veszem az embert! Miért van az, hogy a szerencse egyikből bűnt, másiból erényt vált ki? . . . Ha semmi befolyásunk sincs reá, mindenkinél ugyanazt az eredményt kellene hogy biztosítsa! . . . Más eszköznek kell tehát működni az ember életében, mint a fatumnak, a mi előttem nem más, mint az indulatok feletti uralom; erkölcsi erő a szivben, akaratszabadság! . . . S a ki mégis a fatum, a végzetszerűség alá akarja hajtani az egyént, az ezt teszi: ember, ne akarj győzelmet kivívni életed útjának nehézségein, hanem e helyett törődj bele körülmények okozta sorsodba! . . . Pedig könnyű erkölcs és gyenge jellem az, melyhez próbák nélkül szerencsés kor juttatott. S vajjon mi érdem van egy rossz szokás elhagyásában, ha csak akkor hagyom el azt, mikor azt mindenki elhagyta, vagy a mikor az hagy el engemet.

De tegyük föl, hogy az erkölcsi szabadságnak, erkölcsi tökéletesedésünk erejének csak hitünk tárgyai közt van helye! Vajjon hirdetéséről úgy is szabad-e lemondanunk? . . . Hiszen mivel foglalkozik az erkölccstan? Nem azzal, a mi van, hanem azzal, a minek lennie kell, hogy milyennek kell lenni. Felkölti szép céljai által az érdeklődést; ez tettvágyat szül, a tettvágy alkotást . . . s van eredmény. Tapasztalat is mutatja, hogy maga a hit, az erős meggyőződés hány-szor ért el nagyszerű eredményeket. Mi tehát az erkölccstan mivoltában gyökerező erős hittel hisszük az erkölcsi szabadság lehetőségét. Avagy azt kérdem, a szabadság-vágy természetünkben van-e? Ha igen, úgy méltán építünk rajta, mert nem képzelek erkölcsi-bölcséletet, mely nem a meglevő ösztönök nemesítését, hanem azoknak megszüntetését akarná. . . .

Egyébiránt a helyes értelemben vett akaratszabadság, hogy erkölcsi mivoltunk alapja, ez a gyakorlati józan ész postulatuma is. Szabadakarat nélkül: idealunk sem lehetne egyéb, mint a kor. Csak azt szabad látni: a többség hogy él, mit cselekszik; futni kell a közönséges szokások után; jónak, helyesnek kell tartani mindazt, a mit a világ felvett. A gyakorlati józan észnek ideális állapota-e ez? . . . Szabadakarat nélkül nincs ember, a ki magát a kor áramlatának ellene szegezze! A körülmények túlzott befolyásának hiva, mit tesz hát egyebet, mint elveszi a vétek öntudatosságát, kanonizálja a megátalkodott-

ságot; bűnpalástot vet az amúgy is hamar rosszat tanuló emberre, melybe legrútabb tetteinek szégyene elől magát eltakarhatja: „akaratom volna a jóra, de nem követhetem“ . . . Szabadakarat nélkül az észszel megáldott ember volna a legkülönbösebb habitus a világon! Nem ura gondolatainak, indulatainak; eléje teppaunak a szándékokuak sokaságos seregei, s az akadályoknak milliói; és ő — néz némán, tűr mozdulatlanul; várja a mozdíttatást. Örökös jobbágya a körülményeknek; s még úgy sem szolgálhat nekik, hogy meg legyenek vele elégedve, hiszen ugyanazon körülmények sokszor másként uraltatják magukat. . . . Sőt tehetség adatott neki, hogy saját kárán tanuljon; de az már nem adatott meg, hogy ismétlődő indokok között csakugyan mássá lehessen! . . .

Bizony a józan ész a szabadakarat felvételét kívánja! Kell legyen! Mert az ember nem tud közönbös lenni a jó és rossz között. Mert egész valónk föllázad a határozatlanság vádjára. Mert nem tudunk egy adott pillanatban jók és gonoszok is lenni. Mert semmi értelme sincs az erkölcsi szabálynak: egyedül a jót kövesd, ha a körülmények döntenek úgy is! Mert semmi ok nincs arra, hogy a jó szeretetreméltóbb legyen a rossznál, ha nem a szabadság, hanem a rabság a törvény és szabály az erkölcsök országában.

Ezt kívánja az erkölcsi rend is. Miként van, hogy semmire sem becsüljük azt az engedelmességet, a mely olyan személyektől ered, kiket erre az ösztönök vagy a körülmények kényszerítő hatalma indít, hogyha valósággal megelégszünk azzal, hogy az ember a kor-áramlatnak úszó falevele, az idők lüktetőérének néma hangszere. Miként van az, hogy az én erkölcsi jellemem nem válhat a másévá; se azzal én nem lehetek szentté, a mi a más tulajdona. Nem láthatok a más szemével, nem járhatok a más lábával, nem dolgozhatom a más kezével, — ha ennek ellenére is azoknak van igazuk, kik elvitatják tőlem azt a tehetséget, hogy nem a más, hanem a magam erejéből kell tudni, kell ismerni, kell jóvá lenni, kell akarni . . . A ki oly körülmények közé jutott, a melyek közt okai lettek volna a bűnre, s mégis megőrizte magát, azt mondjuk róla: erős jellem. Miért akarjuk a jellem alapjává mégis a körülményeket tenni, mikor a körülmények ellen és nem a körülmények szerint tenni sokszor inkább jellemes cselekedet?! . . . S végre azt szeretném tudni, mi adja meg a morálnak minden esetre kötelező erejét és sanctioját, ha nem annak a lehetősége, hogy az egyén, igenis minden körülmények között akaratánál fogva szabadon dönthet az irányok között a választás percében?! S mi menti a kor anyagát

nem a saját akaratának, hanem a korszellemnek teljesítőjét: az embert attól a veszélytől, hogy ne vegye ajkára az önmérgező okoskodást: Én olyan vagyok, a milyennek a kor és körülmény parancsolja lennem. Tetszik-e vagy nem tetszik az erkölestannak, ez úgy van, hogy a mely korban, tartományban élek, annak véleményét követem; a milyen az, olyan tetszik nekem is; és olyannak tetszeni kell az erkölestannak is. . . . Én a legbiztosabb óvszernek ez és ilyenek ellen az akaratszabadságot tartom s ez nem lehet összeférhetetlen a fajok jellemével sem! . . .

Ha meggondoljuk, hogy a haladás elve csak a szabadság lehet, ellenben semmi lelkesítő nincs benne, a mint semmi felemelőt nem találunk az emberiség életében is, ha az egész történet csak a sorsnak egy bizonyos irányban való terelődése; ha továbbá megfontoljuk, hogy midőn a lelki erő a körülmények rabja, akkor minden számítás, gondolkozás, terv, szándék, történelmi ítélet nem más, mint hiábavaló komédia, mivel nem az egyén érvényesül cselekedeteiben, hanem adva van a sors, melyben csak egy bizonyos: hogy nélkülünk jött létre; — és ha végre fontolóra vesszük a faj-fejlődés tényét, a történelem ismert példáit a változásokról, miszerint nyoma sincs ma, mondjuk a régi római polgár nemes jellemének: úgy a fajok jellemét nem lehet fontosaknak tartanunk . . . Egyébiránt, ha már megvaunak azok, számolnunk kell velök! Miképp állottak elő? . . . Ismeretből, tapasztalatból, hely, idő, nevelés, család, állam stb.-ből. Azt nem lehet mondani, hogy ezt vagy azt a népet, fajt, nemzetet nagyobb okossággal áldotta meg az Isten, mint más minden nemzetet; mert akár melyik embernél a műveltség kezdetben csupa tehetség. A tehetségek kiművelése különbözteti meg egyik népet a másiktól. S a mit nevelés észbeli tehetségekkel tesz, úgy képzelem, azt tette a jellembeliekkel is s létrejött a fajok jelleme. Hogy ma már ezt a maga valóságában megismerjük, vissza kellene menni a forrására, mert csak úgy láthatnók meg, hogy a folyóba nem elegyedtek-e útközben oly részek, melyek soha sem voltak a kútforrásban! Sajnos, ezt kikutatni nem lehet. A miért nem marad más hátra, mint az, hogy az egyén ideális helyzetét a mint ma van a faj jellemével szemben kimutassuk. Ideális állapot az volna, hogy az egyén a kortársakkal csatolódjék össze; de ez, akarata vetélkedjék a többségével. Az egyén legyen osztályosa a kortársak sorsának; de csak annyiban legyen fájával egy, a mennyiben egyik ugyanazon célnak elérésében és sohasem abban, hogy akarata a közakarathoz teljesen fölolvadjon, megsemmisüljön. Hiszen a többségi

akarát mindig meg van, de az egyes ember azért egyéni véleményének érvényesüléseért soha meg nem szűnik. Ha e felfogás helyet foglalna minden kebelben, lehet e gondolni, hogy az akarat szabadság akkor sem léteznék a fajok jellemével szemben . . . Az ember nemcsak a faj képviselője, hanem egyén is. Nem azt teszi ez, hogy fordítson hátát korának. Ezt nem teheti. Nem tudná tenni. De nem is szükség, hogy megtegye. Mert valamit akar és a mi magamagával nem ellenkezik, tehát nem rossz; és a kor szempontjai szerint is helyes: azt mindent megtehet, fájának keblében is. A faj és az egyén között nagyon természetes, meg kell legyen a természetes egybefüggés. Ott, hol e függés természete olyan, hogy elnyomja az egyént, beáll a teng-élet. Míg ellenben ott, hol az egyén megmarad egyéni jogaiban az összessel szemben, a mint tényleg kell is hogy legyen, — ott a függés a leggyönyörűsebb szolgáló. Mert nemcsak célszolgálatot kíván, hanem eszközt is ad, nemcsak kötelességeket vár, hanem segítségét is nyújtja azok elvégzésére . . . Az ég, mely alatt születünk, az ország, a faj, a család, melynek kebelében növekedtünk, kétségkívül mást olt belénk a déli égöv alatt, mást a latin faj között, mint az északi sark vagy nem tudom melyik emberi fajnál. De azért senki sem járna távolabb az igazságtól, mint az, a ki pl. alkotó tehetséget csak az egyik faj, az egyik éghajlat alatt, beteges képzelődést csak a másik faj és a másik égöv alatt keresne. Kisebb-nagyobb mértékben ott van ez mindenütt. Talán kifejezettebben, talán elsatnyulva ott van, mindig ott. Mert az ember akármelyik fajban ember meg nem szünhetik lenni. S a mi meghagyja egyéni mivoltában az önálló cselekvési tehetsége, melynek írott kútfeje: szabadság. Kétségkívül ez nem mindenkinben egyforma, de az egyének az összesben való teljes megsemmisüléséig soha le nem száll! . . .

A faj-jellem az egyén sorsában csakugyan szerepet játszik. Külső szerencsénk eszközeit rosszakaróink, ellenségeink, fajunk gyűlölői kicsavarhatják kezünkből s így elvehetik a mi szerencsénk megalapításának lehetőségét is. De a lélek tehetségei közé nem keverheti kezeit, öncélunk szolgálatától nem bír megfosztani a faj-jellem semmi tyranismusa. Mert ha csakis benső boldogságra vágyhatik az okosság, az egyén semmi szín alatt nem is szomjuhozhat olyan állapotra, melyet csak élődő vagy meghunyászkodó emberek életében idéz elő a faj-jellem. Ha különben volna, benső boldogságunk hiányát is ennek kellene fedeznie. A mi nem lehetséges. Mivel ha valahol, úgy épp itt kevés idő alatt megtaníthatja az embert a tapasztalás, hogy a faj-

határok közt egyedül nem érheti el minden céljait. Az nem tesz semmit, hogy a faj-jellem rabjai az ő uralkodó bűneiknek kerületein belül sokszor elég okosak és bölcssek, mert sok meghiobbant embernek is az a tulajdonsága, hogy csak bizonyos időben, és csak bizonyos benne támadt okokra éri el a bolondság . . . De ezt az egyénnek be kell látnia. Az észretérésnek be kell következnie . . . Az ilyen egyén megveti tehát azt az állapotot, mely a faj-jellem ösztönszerű munkájának köszöni lételét; mert többet tart maga felől, hogysen egy és ugyanazon szerencsének örüljön a baromcsorda egy tagjával, nagyobbra lévén teremtvé annál; s hogy valamint célja, úgy boldogsága sem az, a mi a majomé. Nem áll tehát, ha jóllétünk külső feltételeiről úgy beszélünk, hogy benső jóllétünk, szeretetünk, erényünk miattuk szintén lehetetlen; hogy a faj-jellem külsőnkre ható ereje jelenti egyszersmind belső jóllétünkre, erkölcsi szabadságunk megsemmisítésére irányuló hatalmát is! . . . Csak gyáva és tudatlan egyén az, ki fajának szomorú példájából s lelkiismeretének ítélő hangjából nem hallja, nem látja, nem érti meg, hogy miben lehet tartós jólléte; s minő eszközöket választson erre. A faj-jellem csak magára hagyva veszélyes s csak erélytelen embert vesztegetnek meg a bűnök. Ellenkezőleg — a faj-jellem a maga romlottságában latrok barlangja, hol bűnös szolgálat kívántatik. Vagy végrehajtjuk, vagy nem. Mindegy. Ha végrehajtjuk — ezért vétkezünk; ha nem hajtjuk végre, pusztulnunk kell; az ár eltipor . . . Ha akadály a faji-jellem az egyén jóllétének, kérhetjük: te ennek vagy annak a fajnak gyermeke, mit akarsz? Őseid, fajod miatt veszve vagy. Mit vársz jövőt? . . . Átkozd meg a múltat, borzasztó örökségedet!! . . .

S ezek után még csak két rövid megjegyzésre szorítkozom. A mi a vallást illeti, csakugyan azt hirdeti a vallások történelme, hogy sok megsemmisült már, a nélkül, hogy nyoma is maradt volna. Megvagyok győződve, egygyel sem fog kivételt tenni azok közül ezután is az idő, ha veszendő. Abszolútnak nem is azért mondtam a kereszténységet, mintha ennél mást nem hozhatna már a jövő, hanem azért, mert ez ma mintaképe minden vallásnak, hogy miképp lehet a szív összes vágyait kielégíteni s miképp lehet állítani más vallásoknak pozitív eredményeit s tagadni tagadásait. S ehhez most hozzávéve azt, hogy a vallás nemcsak az idők árjának egy vibratioja, hanem az emberi kebel belső kijelentése is, azt hiszem, elmondhattam, hogy emberi számítás szerint a megsemmisülés szelétől „vallás“-omat nem félttem. Nem káték tudománya az én vallásom, hanem igenis *az élet céljának Istenben való értelmes felismerése!* Nem ringatom magam abban a

boldog hitben, hogy az én ma hirdetett igazam, minden idő minden emberének igaza lesz. De azt már tudom, hogy öntudatom *emberi* meg nem szünhetik lenni. Álljon elő időről-időre az új Luther, ki megégeti az emberi hitzekkelyek avult formáit, de abból a hamuból a mesebeli phönixként fog kikelni újra meg újra a megújított hit, a merev béklyóktól szabadon szárnyaló vallási öntudat. Hívja bár az emberiség jövőben Isten nevét „örök törvénynek“, a dolgok lelkének: de az embernek, mint olyannak, ez előtt való megalázódása soha meg nem szünhetik. Változtasson meg a korszellem minden vallási hypothesis; a hatalomnak, erőnek tudatát, a szeretetnek s az igazságnak legfelső idealizálását nem fogja kiemelni sarkából; s ez ideal és e tudat vallást teremt — bárhogy nevezzék is.

S most befejezésül a másik megjegyzésre térek . . . A cigány minden magasabb eszményi czél nélkül tengeti életét; példája nem vonhat maga után sokakat. A zsidó minden cionista mozgalmait mellett is, későre jut bizonynyal Palestinába vissza, mivel vallás és politika nála egy; s viláгурalmi ábrándjai tényleg az eszmék kellő értékelésére e népet még nem tanították meg. A lengyel története a kisebbet elnyelő nagyhatalom természetében leli egyik magyarozatját s hogy mit fog jövőben tenni — kutassa más . . . De ha az állam nemcsak a faj tömörülése, hanem a létközösségi elvnek egy olyan tökéletes formája, melyben közelebb jöhetnek hozzánk boldogulásunk föltételei, akkor minden államnak, mely ma e czélt munkálja, élni joga van. És hasza csak a sziveket az állami létről a mainál magasabb elv, egy benső intuitio, melyet nemzetek jól megfontolva sajátítottak el, a történclem tipró kerekének irányát is meg fogja szabni . . . Mert, hogy a nemzet erejét nem mindig az mutatja meg, hogy hány kéz fog fegyvert kezében, ott áll a lelkesítő példa a kis Görögország virágzásában, vagy Japán esetében, mely kicsinysége mellett is néhány évtíz alatt nagyobbá tudott lenni nemzeti erejében, mely kulturából táplálkozott, mint ama nagy nemzet évszázak alatt, melyet a carismus atyailag gondviselt . . .

Nem tudom, mik fognak történni. A minden hatalom jelenlegi ura, kérdés, nem írja le majd Napoleon esetét? Nem érik-e már a gondolat, a nagyoknak drága oltalma helyett államok szövetsége? Nem fordul-e a közóhaj az ismeretes jelszó alternativája felé: hogy nem a fegyverek csattogása között a törvények, hanem a törvények között a fegyverek pihenjenek?! Nem fognak-e „halálos“ szeretettel, mely mindig megmarad, mert magamagát végnélkül bírja, ahoz a nehéz, de nem

lehetetlen feladathoz látni a féltett „idealisták“, hogy Apolló hőseivel még sorsuk ellenére is győzni kell?! . . . A jövő mutatja meg. A jövőnek magyarázatába fogni nemzetek sorsát illetőleg — erőm feletti dolog! . . .

BÖLÖNI VILMOS.

Szentiványi Gyula

1841—1905.

Régi székely nemes családból származott. Ősei a hitjavítás kezdete óta hívei voltak az unitarismusnak. III. Károly és Mária Terézia katholizáló politikájának incselkedései sem esábíthatták el. Vesztegetés vagy félemlítés nem tántoritotta meg ez erős férfiakat. Megmaradtak ama vallás-reform mellett, mely szabadelvű eszméivel és nemzeti irányával érzületüknek és gondolkozásuknak leginkább megfelelt és annak küzdelmeiben részt vettek.

Szentiványi Gyula egyik kimagasló alakja volt e családnak. Senki sem emlékeztetett inkább arra, hogy mik lehettek az egyháza nézve a XVII. és XVIII-ik százban az egyháznak világi nagy emberei, mint e világos eszü, bátor, az egyház közügyei iránt érdeklődő, tanácskozásaiban részt vevő és sokszor a legkényesebb ügyekben, s az egyháznak az államhoz való viszonya fontos kérdéseiben döntő befolyással ható férfiú.

És a hogy az állami közhivatalokat, a melyeket viselt, betöltötte, a hogy tehetségeit mint bíró, kir. táblai tanácselnök, s több éven keresztül mint megyei kormányos, főispán érvényesítette, azzal csak bizalmunkat növelte intézményeink iránt, melyekben ily erő kifejlődött.

Typusa volt világi embereinknek, mint sepsiszentiványi, születésénél fogva is oly közel laborfalvi Berde Mózsához.

Fajának értelemre és jellemre kitünősége és szabályos alkattával férfi szépségre is.

Emlékezete nekünk mindig drága marad.

Derzsi Károly

(1849—1905).

Az unitárius egyháznak nagy vesztesége. Egyike volt hazánkban a leghivatottabbaknak a szabadelvű kereszténység apostolai között és nevét a történelem, mikor azokat fogja számbavenni, kik a szellemi előhaladásért országunkban munkáltak, föl fogja jegyezni. Kiváló tehetség, mely mind a tanári pályán, mind a lelkészi nyilvánult. Mint tordai tanár kezdette és úgy is halt meg. S közbe esik budapesti papsága. Mint tanár a klasszikus nyelveknek volt a tanítója, alapos értéssel vezetve be az ifjú nemzedéket az ó-kori klasszicizmus forma-érzékét fejlesztő elősarnokaiba, s a görög és római klasszikusokról folyóiratunkba egy pár szép tanulmányt írva. Mint pap beszédeiben mindig magaslatra törekedett, „főlebb, főlebb,“ a metafizikai eszmék légkörébe — főleg Martineaut tartva szemelőtt, — melyeknek zordon fönségét azonban lelke tüzével melegítette. A szabadelvű vallásos eszméknek a szószéken kívül való terjesztésére »Unitárius kiskönyvtár« ezimen angol írótól értekezéseket adott ki és imákat (Martineau imái) és ebben közölte több saját egyházi beszédét és alkalmi imáit is. És az ő papságához fűződik a templom felépítése is.

A budapesti sikeres papság után czelőtt néhány évvel ismét az időközben megnyílt tordai tanárságra ment vissza és a nyelvtanításnak szenteli ismét idejét, mi mellett egy nagy műnek a lefordításával foglalkozik és megajándékozta egyházunkat Szentábrahám Mihály, a XVIII-ik százévben élt unitárius püspök latin nyelven írt munkájának remek magyar fordításával.

Az utóbbi két évben a tordai gymnasium visszaállítása érdekében fejtett ki nagyobb munkásságot és lelkesedéssel gondolt arra

az időre, a mikor a történelmi multú gymnasium a maga teljességében ismét visszaállíttatik.

De ezt már nem érhetette meg. Elszólíttatott.

Korai távozását fájlalva tesszük fel az elismerés koszoruját barátunk sirjára.

Rédiger Géza

(1845—1905).

Szabédi pap volt. De hirtelen megszűnt szárnyalni. Már ifjúságában megénekelte a „Dalnok iskoláját“, s az ifjúság lelkesülten üdvözölte benne dalnokát. Érezte, hogy költői ihlet gyúlt lánggra benne. És nem csalódott. Az alkotások, melyek Rédigertől évek során napvilágot láttak, költeményei a szabadságról, a család és hazaszeregettről, a hol olvasták, visszhangra találtak és nevét ismerté tették.

Rédiger, mint pap is szép irodalmi emléket hagy hátra. Számos egyházi beszéde jelent meg folyóiratunkban, melynek mindig lelkes dolgozó társa volt; több tárczaszerű értékezése, melyekben elvont dolgokat a nagyobb közönség számára tárgyalt. És itt jelentek meg „Hitvirágai“, a nők számára irt gyönyörű imái, a melyekben a zsolozsmák hangja esendül meg; zoltárfordítások, remek husvétii éneke és vallásos költemények.

Mint a Kossuth és Petőfi korszak bámuloja, a politikai életben a nemzet teljes függetlenségeért küzdött. Ereiben két szabadságszerető nemzetnek, a magyarnak és lengyelnek vére forrt.

A haza szolgálatára hat ifjút nevelt.

Lelke lángol, de az életküzdelem viseli erejét s elszáll akkor, mikor épp az „Erdélyi Irodalmi Társaság“ költői működésére, taggá választással, felteszi a koszorút.

Babérral homlokán, távozik s könyhullatás közt.

PÉTERFI DÉNES.

Gyöngymondatok.

(Újkori írótól).

I g a z s á g. I g a z m o n d á s.

Rendszerre örökösen rendszer fog következni, s az igazság ismeretlen marad. *Chateaubriand.*

A ki egyenesen jár csalfaság nélkül s a mint kell, semmit sem tesz rejtve, s mindig fennen beszél. *Corneille T.*

Az igazságok haszna életünk két korszakában tűnik fel különösen: ifjúságunkban az oktatással, öregségünkben a vigasztalással. A közép életkor szenvedéseiben az igazságot téveszteni szoktuk.

Lambert örgrófné.

Az embert az teszi igazzá, ha szereti az erkölcsi rendszert és mindenben ahoz alkalmazkodik; valamint a bűnös azért nem olyan, mert nem kell az erkölcsi rendszer, s azt a maga óhajításaihoz szeretné alkalmazni. *Malebranche.*

I g é n y.

Sok hiúsult igény oka az, mert az emberek általában nagy igényűek; kik a véletlentől vagy az emberektől sokat várnak, legtöbbet fognak csalódní. Ennek okai: önhittség, kíváncsiság, restség.

Garve.

A ki mindig mérsékeltén vár, az az előnye van, hogy reményét a következés ritkán ezáfolja meg, — sőt néha váratlanul kedves eredmények lepik meg. *Kant.*

I g é r e t.

Az ígélet nagyon udvarias és úrias; a teljesítés pedig az a végrendeleti tény, mely beteg ítéletre mutat. *Shakespeare.*

Az ígélet annyi, mint önkötelezés; de gonoszra, tilosra ígerezni, értelem nélküli kérdés. Meggondolva tedd azért ígéretedet.

Feder.

A nagyokat ígérőknek legkevésbé kell hinni. Hiúság, hízélgés, hazugság: ismeretes dolgok. *Petrárka.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Martineau-emlékünnap. Az angol unitáriusok dr. Martineau Jakab születésnapjának századik évfordulóján (május 2.), Oxfordban emlékünnapet tartottak. Ünnepeles formában újították fel e kiváló keresztény gondolkozó és magasabb életű ember emlékezetét. Dr. Drummond és Carpenter tanárok rajzolták vallási irányát és életpályáját és védték az ellen a téves feltevés ellen, hogy az ő vallása főleg értelmi alapon nyugodott. Ő elismerte, hogy a vallásos érzés elébb jelentkezik, mint a vallási eszme és a legmélyebb hit és imádat, mint a hitvallás megállítása. A vallás alapjait az emberi szívben, az emberi érzésben és lelkiismeretben kereste. Az evangéliumokat alávettette a történelmi kritikának, de a Krisztus előtte még nagyobb szépségben jelent meg és mint a keresztény jellemnek legfőbb példánya, ki iránt a legnagyobb hódolattal adózott.

A Martineau emlékünnap alkalmából mi följegyezhetjük azt is, hogy mily rokonszenvvel viseltetett a szabadságszerető népek iránt. A forradalom után Angliába menekült magyar száműzöttek iránt mindig érdeklődött és emléke maradt fenn annak is, hogy Lengyelországnak visszaállítását óhajtotta. 1890-ben egy angol nagy lap több kiváló ember véleményét kérte ki az Oroszországtól Szibériába száműzöttekkel való kegyetlen bánásmódra nézve. Martineau sajnálta, hogy a krimeai háború oly hamar véget ért. „Ha Sebastopol eleste után más mezőn folytatják a háborút, mondotta, Lengyelország fölszabadított volna és Európát sok veszélytől és zavartól megkímélik, ha az alkalmat felhasználva, Lengyelországot felszabadítják“. A szabadságnak híve volt nemcsak a szellemiekben, hanem, bár azokkal hivatalosan nem foglalkozott, a politikai ügyekben is.

A Brahmo-Somaj egyik lapja írja dr. Martineauról: „A ki a művelt nevet igényli napjainkban, alig hisszük, hogy igényt tarthatna arra, ha nem ismerős e nagy gondolkozó vezéreszméivel. Arra kérjük azért tanult ifju embereinket, szenteljenek időt e nagy mester műveinek tanulmányozására. Ez ország theistái nem ünnepelhetik jobban Martineau születésének századik évfordulóját, mint ha egy társaságot alakítanak arra, hogy a theismus e bölcsészének műveit tanulmányozzák. És még jobban teszik — merjük mondani — hogy ha a Martineau iratait Channing irataival párhuzamosan tanulmányozzák, mert az egyik a másiknak megértését kölcsönösen elősegíti“.

A tordai gymnasium visszaállítása. Midőn a magyar közoktatásügyi minster a 70-es években tervbe vette, hogy Tordán egy polgári iskolát állítson fel, az ottani és környékbeli híveink közt az a gondolat terjedett el, hogy a gymnasiumra nincs többé szükség s a tordai unitár. algymnaziumot kell átváltoztatni a célba vett polgári fiúiskolává. Ezt az eszmét egész Torda és a régi Aranyosszék túlnyomó része magáévá tevén, ez irányban ajánlat és indítvány tétetett egyházunk főhatóságánál. S főhatóságunk miután nem bírta a gymnasiumot a haladó kor kívánalmainak megfelelőleg berendezni, hajlandónak is nyilatkozott, hogy iskoláját bizonyos feltételek mellett bérbe adja.

Igy köttetett meg nem minden ellenvélemény és küzdelem nélkül 1878-ban a közoktatási minster és egyházunk főtanácsa közt 20 évre a bérleti szerződés, mely szerint a gymnasium 5 tanterme s megfelelő más helyiségek évi 520 frt bér fizetése mellett átengedtetett a polg. fiúiskolának, kikötetvén, hogy annak tanterve úgy állíttassék meg, hogy az egyház a latin nyelvet az önként jelentkezőknek taníttathassa.

A bennlakás és a 4 elemi osztály az eddigi módon továbbra is megmaradt az egyház hatósága alatt s a részben kettős intézet igazgatójára nézve olyan megállapodás jött létre, hogy azt az egyházi főtanács ajánlatára a minster nevezze ki.

1878. sept. 1-én tehát a polgári fiúiskola megnyílt s fokonyként egyike lett az ország jónevű és legvirágzóbb hasonló intézeteinek. Mindennek ellenére is úgy a városnak, mint a megyének egész közönsége arra a meggyőződésre jutott, hogy a további célokat illető követelményeknek a polgári iskola nem felel meg. Ezért erős áramlat indult meg egy állami főgymnasium felállítására érdekében, melyre azonban a közoktatásügyi minster úr, a város és megye nagy anyagi áldozatai ajánlata mellett is több versen tagadólag nyilatkozott, hivatkozva —

állítólag — Kolozsvár és N.-Enyed közel voltára, holott Szamosujvár és Dés, hol állami segélylyel főgymnasiumokat állítottak fel — még közelebb vannak Kolozsvárhoz, mint Torda. Így maradt Torda-Aranyos megye az egyetlen az országban, melynek területén semmi nevű gymnasium nem létezik.

A kormány, a minster és egyházunk közti szerződés idejének 1898-ban 3 évre, majd újra 2 évre meghosszabbítása után a múlt évben a szerződést 1905. sept. 1-re felmondotta, a polgári fiúiskolának telket vásárolt s az építésre az intézkedéseket megtette.

E körülményt az E. K. Tanácsa a múlt évben tartott főtanácsnak bejelentvén, ez egyhangulag kimondotta, hogy a gymnasium visszaállítását úgy történelmi nagyérdemű múltja, mint nemcsak egyházunk, hanem a város és egész megye nemzeti közművelődési érdekében óhajtja s ez irányban az előkészületek megtételére az E. K. Tanácsot megbizta, utasítván, hogy a várost és megyét is szólítsa fel támogatásra, miután egymagában a visszaállítást eszközölni nem bírja.

Az egyezkedést, tanácskozást, tervkészítést oly biztató eredménnyel hajtotta végre, hogy a folyó évi június 18-ra csupán ez ügyben egybehívott főtanácsnak a visszaállítást teljes megnyugvással ajánlhatta.

Ugyanis Torda városa 4000 K., Tordaaranyos-megye törvényhatósága pedig 6000 K. évi segélyt szavazott meg a fontos feladathoz méltó előzékenységgel és áldozatkészséggel.

Az egyházra még mindig mintegy évi 20.000 K. fenntartási összeg terhes súlya nehezedik, de ennek tetemes része a tőkésített hasznóbér, a dr. Brassai Sámuel és Czákó László kegyes alapítvány kamataiból s a tanulóktól befolyó jövedelmekből fedezhető lesz.

Teljes bizalommal számít a főtanács tordaaranyos-megyei egyházközsegeink és egyes hiveink eddig is oly sokszor tapasztalt áldozatkészségére is, annyival inkább, mert az épület átalakítása és új építkezések még 20–25.000 K.-t kívánnak.

Az elfogadott tervezet szerint 1905. sept. 1-én az I. és II. osztály nyílik meg 3 tanárral, 1906-ban a III. és 1907-ben a IV.-ik, mikor a teljes tanári létszám 5 r., 1 h. és 1 felügyelő tanárból, s a hitoktató, ének, rajz, tornatanítóból fog állani. A polgári iskola III. és IV. osztályában a latin nyelvet az egyház még a következő két tanév folytán taníttatni fogja. A főtanács Varga Dénest, a ki eddig is igazgatója volt az unitárius iskolának is, megválasztotta továbbra is, a ki hisszük, a megválasztást elfogadja s ismert buzgóságával ezt is oly virágzóvá teszi, a minővé lett az igazgatása alatt a polgári iskola. Részünkről úgy

az egyházi, mint a megyei és városi intéző férfiaknak szerencsét kívánunk lelkes fáradozásaikhoz. Hisszük, hogy sok nemzedék a nemzeti előhaladás törekvésével fogja áldásos működésüket meghálálni. (B. G.)

Rédiger Gézát, az „Erdélyi Irodalmi Társaság“ májusi közgyűlésén választotta meg rendes tagnak Jékey Aladár költő és Kozma Ferencz író ajánlatára. Az ajánlatból, mely előbb életrajzi adatait közli, hogy 1845-ben született Tordán s 1862-ben jött a kolozsvári unitárius kollégiumba tanulni, s előbb homoródújfalvi pap s 1876-tól szabédi — itt közöljük a következő jellemző részletet:

„A mily gondos és lelkiismeretes pásztora nyájának, épp oly gondos, önfeláldozó családapa is Szűkös anyagi viszonyok között tíz gyermeknek kellett méltó nevelést adnia s a mikor az életgondok terhe alatt már már csüggedett, jött a lelkesítő Múza, hozta neki az ég sugalmát, ő adta hozzá a szót, a hangot s folyt, folyt a dal a költő-pap szívéből közvetlenül, keresetlenül. Minden nemes érzületnek van egy-egy zengő húrja lelkében. Ha a hazáról ir, csupa függetlenség, ha Istent dicsér, csupa hódolat, ha egyéni érzelmeit zengi, csupa szív.

Költői műveit a következőkben összegezhetem:

1. Két kötet vegyes költemény. Ezek közül az első ifjúkori, melyet annak idejében a legszigorubb kritikus, Gyulai Pál méltatott bírálatára s ő maga is elismerte, hogy fogyatkozásai mellett is sok élvezetet nyújtott és szívesen olvasta.

2. A „Jóslat“ cz. öt felvonásos dráma, mely színpadi jelenítésre kevésbé alkalmas ugyan, de a sajtó egyhangulag, mint igen becses olvasmányt regisztrálta.

3. Az „Ember tragédiájáról“ írott essayje, mely a régi „Baloldal“ cz. lapban keltett méltó figyelmet.

4. A „Kineses Jancsi“ cz. Révai-féle pályadíjat nyert népies elbeszélő költeménye.

5. A „Keresztény Magvető“-ben megjelent s a nők számára írott gyönyörű imái, egyházi beszédei, legendái s Dávid zsoltárainak mesteri áttételei.

Szóval, ez a lánglelkű hazafi, ez a puritán jellemű költőpap felejthetetlen emlékü néhai elnökünk, gróf Kuun Gézának örökül hagyott óhajta s ezint is nagyon, de nagyon rászolgált arra, hogy érdemeit az „Erdélyi Irodalmi Társaság“ is méltányolja.

Jékey Aladár r. tag.

Angolországban nagy feltűnést keltett az anglikán magas egyház több lelkesének együttes nyilatkozata. Alig mult két-három éve, hogy

az anglikán magas egyház papjai bizonyos formákban és elvekben annyira közeledtek Rómához, hogy attól lehetett tartani, hogy az anglikán egyház magas egyháza (High Church) rómaivá lesz. És most éppen a magas egyházból irt alá száz lelkész egy nyilatkozatot, melyben a bibliai kritika jogosultságát hangsúlyozzák és kívánják, hogy az egyházi hatóság azt ne akadályozza, hanem adjon szabadságot az új szövetség vizsgálatára, melyet „őszinteséggel, Isten és az igazság iránti tisztelettel és a Krisztus egyháza iránt teljes hűséggel fognak használni“. Kívánják azt is, hogy az oly jelöltől ne tagadják meg a felszentelést, kinek egyetlen hibája, hogy a történelmi kritikát helyesen és tisztelettel alkalmazta az evangéliumokra. A nyilatkozatot az anglikán egyház minden lelkészének megküldötték. És eddig 1694-en írták azt alá.

Franciaországban az állam és egyház szétválasztása napiranden van. A mit a Combes-kormány kezdett, a Rouvier-kormány némi módosítással folytatja. A római katolikusok sajnálattal látják, hogy katolikus Franciaország nincs többé. De a „Lieu“ című lap azt is beismeri, hogy nem annyira ellenségei támadásaitól esik el, mint saját belső hibáiból. A katolikus Franciaország hovatovább kevésbé volt lényegileg keresztény. A vallási forma kétségtelenül megvan. De a megkereszteltekben mind kevesebb lesz a vallási és erkölcsi tartalom, úgy, hogy a nagyobb résznél a vallás semmi egyéb, mint pusztán szertartás. És lehet-e csodálni, ha a vallási képmutatásnak nincs eredménye. Tehát mindenek előtt — mondja, — saját magunkon kell javitanunk s törekednünk kell politikai szabadságra, a társadalmi kötelességek teljesítésére és értelmi haladásra.

Az állam és egyház szétválasztásának hatása a protestansoknál, hogy a különböző pártárgyalatok a közös dolgokra nézve mindinkább keresik az egyesülést és kívánják, hogy a parlament tartsa tiszteletben a presbyteri és zsinati szervezetet, mert ez a francia reformált egyháznak ereje és dicsősége és ne vonja el a „vallási társulatok“ közgyűléseitől a juridikai hatalmat, mert ez a francia protestantizmusra nézve, melynek jellege nemzeti, a legnagyobb mértékben igazságtalan lenne és elnyomását jelentené. Ily értelemben határozott a közelebb Reimsban tartott zsinat is (Le synode general officieux).

A német katolikus lapok a protestans orthodoxok és liberálisok közt most folyó harcot említve, eltökölhetetlen örömmel adnak hírt a protestáns egyháznak belső bajairól. Velük szemben büszkén hirdetik a katolikusnak tanításában is reudithetetlen szilárdságát, a bibliának, hagyománynak és az egyházi tanítói hivatalnak állhatatosságát, a melyek közül a két utóbbit nélkülözi a protestantizmus. Ennek

azt is szemére vetik, hogy kár volt négyszáz év előtt elválnia a kath. egyháztól s új vallásokat alapítani, a melyek most fölbomlásban vannak, mert nemcsak a hiveik, hanem a lelkészeik is elfordulnak tőlük. A mire Pfleiderer és Harnack ezt a választ adták: Ha a hitéhez szigoruan ragaszkodó katolikus egyházban megszámlálnák az egyház hivatalos hitét, őszintén és föntartás nélkül valló papok és hivek számát: ez fölötte s nagyon ijesztőleg zsugorodnék össze. S a két berlini protestáns professor szerint nemcsak a protestántizmus belső baja, hogy a hit minden társadalmi osztályban megfogyatkozik, hanem legalább is ugyanolyan mértékben a katolicizmusé is.

Mohamed születésének 13-ik százévi fordulóját ünnepelte a mohamedán világ május 20.-án. A próféta hiveire nézve szent nap volt ez és mindennél, a hol mohamedánok laknak, megülték ez ünnepet, Törökországban, Perzsiában, Indiában, sőt a nyugat európai városokban is, hol kisebb vagy nagyobb számban tartózkodnak. Egyik szónokuk visszatekintve a multra, kiemelte, hogy a mohamedanizmus az egykor vad és kegyetlen természetű arab népet nemes és igazságszerető fajjává alakította út — a mi ugy is van. — Szent könyvük egyetemességéről úgy nyilatkozott, hogy az magában foglalja mind Mózesnek, mind Jézusnak tanításait. A mohamedanizmus nem látszik, hogy feladta volna küldetésében való hitét és reményét.

Loyson Hyacinthe házassága, a mint a „Siècle“-ben maga beszéli, egy tavaszi estén kötetett Rómában. Az tisztán polgári házasság volt, de Passavilli kapuczinus barát, Iconium érseke megindító imát mondott ahoz. Passavilli volt az, ki 1869-ben a vatikáni zsinaton a megnyitó beszédet tartotta. És ő volt egyike azoknak, a kik három reformot sürgettek, melyek közül az 1-ső a jezsuita-rendek eltörlése; 2. több más szerzetes rend megszüntetése; 3. a papok házasságának megengedése. Az inquisitiót „gyalázatosnak és ördöginek“ mondotta. 1897-ben halt meg kegyvesztetten és akarata az volt, hogy egyszerű barát ruhában temessék el, püspöki jelvények nélkül.

Az Unitárius Passio eredete. Adorján Domokos, ki a Passio újabb szükséges kiadását tervezi, panaszosan említi egy cikkében, hogy hiába tudakolt mindenfelé, épen semmi felvilágosítást sem kapott az unitárius passio multjáról.

Mi úgy emlékezünk, hogy folyóiratunk egyik munkatársa, Kanyaró Ferencz, már több évvel ezelőtt ismertette a „Különfélék“ rovatjában fölfedezéseit, hogy az unitárius énekeskönyv eredete a Gyulafehérvárt őrzött Batthyányi-kodexben található. E kodexben a XVI. sz. 60-as éveiből eredt másolattal nemcsak a legrégebb unitárius énekek vannak

meg, megvanuak a zsoltárok is Heltai fordítása után, átírva szintén prózába. Megvan a passio is, de a befejező sorok nélkül. Utána következnek a lamentatiók. Mindezek olaszos írásban, kottával is gondosan ellátva. A csonka passiot ma ki lehet egészíteni az unitárius mesterek másolataiból, melyek a kolozsvári, kereszturi és tordai könyvtárakban egész a XVII. százig megtalálhatók. A Batthiányi-kodex legrégebb passiója csak annyiban különbözik a későbbiektől, hogy nyelve latinosabb, a kifejezések mégis a legtöbb helyen bámulatosan megegyeznek. A tartalomban csak annyi a belső különbség, hogy a későbbi passio kiterjed nem egyszer oly részletre is, mi a régiből merőben hiányzik. Oka ennek az, hogy a Batthiányi-kodex passiója inkább csak Máthé evangéliumát tartja szem előtt, míg később kori utódai mind a négy evangelista elbeszélésére egyaránt figyelnek. Azt talán mondanunk sem kell, hogy a tervezett új kiadásban a mai romlott nyelvhasználat szembevetőbb hibáit óvatosan kerülni illik. Ne adjuk nyilvánvaló jeleit egy negyedfélszázados emlék jóhiszemű megrontásával a mi magyartalanságunknak.

K—ó.

Auner és Brózer naplója. A közel múlt években került elő e két kolozsvári unitárius polgár naplója kocsárdi Gálfi Endre, Udvarhely város főjegyzője családi irataiból, ki anyai ágon utóda Brózer Péternek, az egyik naplóírónak, kit 1687-ben a kolozsvári unitária ekklesia „körül levő jószágának inspectorává választottak meg“.

Ez a *Brózer* Péter maga is aranyműves volt, valószínűleg fia annak a híres ötvös Brózer Istvánnak, a ki a kolozsvári egyház ma is nagyrebecsült, 3—4 ezer forintot érő, páratlan művü Rákóczy-kelyhét remekelte. A fiu, Péter is tekintélyes kolozsvári polgár volt. 1679-ben választják meg centumpaternek, 1681-ben ser-birónak, vagyis a kolozsvári serfőzőket a hatóság részéről ellenőrizte.

1682-ben künn van Apaíval a füleki ostromnál. A bevett vár falából ő is tört le egy darabot, a mit aztán magával hozott. 1682. okt. 2-án érkezett haza több kolozsvári társával.

1683-ban az átvonuló tatár tábortól szenved Kolozsvár; 1684-ben Brózert városi adószedőnek választják, 1690-ben hűtös assessor-nak. 1686-ban meghal anyja, a 70 éves Dési Szabó Zsófia. 1690 nyarán a sáskáktól, telén a tatároktól szenvedett sokat Kolozsvár. 1687. őszen reánk jött a római császár armádája s ez időtől kezdve éveken át csak ennyi a följegyzése: „Rajtunk laknak, s nyomorgatnak“. 1694-ben hozzáteszi: „Oh Uram! könyörülj rajtunk s elégedj meg ily bosszus ügyeinket, — szabadíts meg!“

Az ily átkos évekre következett el csakhamar borzalmaival a kitört Rákóczi-forradalom.

Auner Márton naplójának nagyobb része elveszett. Atyja Auner Gábor volt, ki 1673-ban halt meg 63 éves korában; anyja Kraicán Katha asszony, ki 1663-ban mult ki. Felesége Kádár Borbára, előbb Török Istvánné.

1675-ben centumpater, 1680-ban válik meg a ser-biróságtól, „melyet az nagy Ur Istennek segedelméből viselt szegény hazánknak hasznára, oly hasznára penig, mely soha“.

Itt megszakad a napló. Aunertől megtudjuk még azt, hogy 1678 szept. 25-én nyugodt el az Urban tiszteletes Bernard uram és 1679-ben tiszteletes nemzeti Radecius Bálint uram, ki Aunernek bátyja ura volt.

Mindkét naplót dr. Lukinich Imre közölte az Erdélyi Muzeum 1903. 108—113. lapjain. K—ó.

Egyed Mózes †. Most vesszük a lesujtó hirt, hogy egy kitünő tanárral kevesebb. Egyed Mózes váratlanul elhunyt. A kolozsvári Ferencz József tudomány egyetemen végezte tanulmányait. Mikor az unitárius collegiumban érettségít tett, akkor nyílt meg Kolozsvárt az egyetem és annak első hallgatói közt foglalt helyet. Mint tanársegéd szolgált a természettudományi szakon, s nem egy értekezés jelent meg tőle a szaklapokban. Mint előbb pánčovai s később dévai főreáliskolai tanár is a kiszabott munka mellett tudományos kérdésekkel szívesen foglalkozott és vizsgálódásainak eredményeit időszakonként közreadta. A magyar tanári testületben egyik legbuzgóbb munkása volt a tudománynak és a nélkül, hogy ez vallásos hitének rövidséget okozott volna. Egyházunk is egy hiv tagot veszített el benne.

Gyászhirek: *Sepsi-szentiványi Szentiványi Gyula*, a budapesti kir. ítélőtábla nyug. tanácselnöke, a Lipót-rend lovagja, Háromszék, Brassó és Fogaraszvármegyék volt főispánja, Sepsiszentgyörgy város diszpolgára, a magyarországi unitárius egyház fő- és képviselőtanácsának tagja, a kolozsdobokai egyházkör felügyelő gondnoka máj. hó 1-én életének 64-ik, házasságának 31-ik évében Farnoson más létre költözött. A család részéről gyászolják mindenekfelett neje, Sepsi-szentiványi Szentiványi Gyuláné, altorjai Szabó Polixena; gyermekei: Szentiványi Aranka, Szentiványi József, Szentiványi Erzsébet; testvérei: Szentiványi Miklós, kir. tanácsos, Háromszék vármegye alispánja. Szentiványi József kir. albiró, Szentiványi Gábor hunyadmegyei birto- kos, Szentiványi István, az unitárius egyház jószágigazgatója. Teteme

Bánffy-Hunyad vidékének nagy részvétele mellett Farnoson helyeztetett a családi sirkertbe örök nyugalomra. — *Derzsi Károly* gymn. tanár, a budapesti unitárius egyházközség nyugalmazott lelkésze, a magyarországi unitárius egyház fő- és képv. tanácsának tagja, jun. 6-án élete 56-ik s házassága 30-ik évében Tordán jobblétre szenderült. Halála a család részén legfájdalmasabban érinti nejét, *Derzsi Károlyné*, sz. *Nemes Izabellát*, s testvéreit: *Derzsi Dénest*, *Domokost*, *Gábort*, s unokaöcsését: *Derzsi Zoltánt*, kolozsvári collegiumunk felügyelő tanárát. Temetése Tordán a város közönségének részvétele mellett történt. A budapesti egyházközség felejthetlen első lelkésze haláláról külön gyászjelentést adott ki. — *Rédiger Géza*, szabédi unitárius lelkész, az „Erdélyi Irodalmi Társaság“ r. tagja, életének 60-ik évében Marosvásárhelyen jun. 7-én meghalt. Halálát családi részen siratják neje *Rédiger Gézáné*, K. Nagy Amália; gyermekei: *Emma*, *Székely Sándorné*, *Ilonka*, *Szász Ödönné*, *Jolán*, *Jakab Elekné*, *Ödön*, *Károly*, *Aladár*, *Margit*, *Péter Lajosné*, *Zoltán*, *Géza* és *Elemér*; testvérei: *Rédiger Ida*, özv. *Móricz Sándorné*, *Rédiger Béla* nyugalm. alispán, *Rédiger Emma*, özv. *Várady Józsefné*. Földi részét Szabédon helyezték számos barátja s a vidék népének részvétele mellett végnyugalomra. — *Egyed Mózes* dévai áll. főreálisk. tanár élete 54-ik, házassága 22-ik, tanári szolgálata 30-ik évében jun. 21-én elhalálozott. Elhunytát gyászolja neje *Egyed Mózesné*, kálnoki *Bedő Ilona*. Dr. kálnoki *Bedő Albert* nyug. államtitkár sógorát, *Egyed Ferencz* nyug. unitárius pap unokaöcsését vesztette benne, s mellettük nagyszámú rokonság, s több jó barát borúl gyászba véletlenül jött elhunytán. — *Serák Károly*, a budapesti állatkert igazgatója máj. 28-án élete 69-ik s házassága 18-ik évében elhalt. *Serák Károlyné*, *Thury Emilia* férjét, *Serák László*, *Alice* és *Mártha* atyjukat gyászolják benne s budapesti egyházközségünk egyik buzgó tagját.

ARANYKÖNYV.

Adakozás a kolozsvári egyházközség templom-tornya újraépítésére.

(I—X. közlemény.)

Magyarországi Unitárius Egyház	500	korona.
Sepsikőrispataki Bedő Dániel	200	"
Széplaki báró Petrichevich Horváth Kálmán	200	"
Kilyéni dr. Ferencz József	20	"
Vécesei Sámuel és Farkas Vilmos	200	"
Sepsi-szentiványi Szentiványi Gyula	52	"
Ó-tordai Székely Miklós	20	"
Magyarországi Unitárius Egyház (2-szor)	1000	"
Dr. Jéger Kálmánné, Hilibi Haller Irma	20	"
Fekete Gyula	100	"
Egy társaság	20	"
Farkas Józsefné, Farkas Juliánna	20	"
Matskási Lajosné, Farkas Juliska	20	"
Unitarius kollégiumban 1883/4-ben végzett osztálytársak	60	"
Kaali Nagy Béla	10	"
Magyarországi Unitárius Egyház (3-szor)	1000	"
Ajtai K. Albert	10	"
Péterfi Dénes	600	"
Kisgyörgy Sándor	10	"
Gyulay László	300	"
Tóth Károlyné-Gyulay Etelka	100	"
Kilyéni dr. Ferencz József (2-odszor)	20	"
Bodolai-testvérek	10	"
Kövendi Gál Jenő	50	"
Zsakó István	30	"

Átvitel : 4572 korona.

Áthozatal: 4572 korona.

A. Ürmösi Jenő	50	„
Ambrus Gergely	20	„
Id. Lászlóczky Samú	20	„
Lászlóczky Péter	20	„
Domján Péter	10	„

Összesen: 4692 korona.

Szolgáljanak e nemes adományok buzditásul a további adakozásra, hogy az egyházközség hatezerkétszáznyolcvannégy korona költségen temploma tornyát újra építhesse, a mi mindnyájunknak óhaja. Kérjük az ügy érdekében a minél hamarábbi hozzájárulást! Ez adományokért a leghálásabb köszönet!

Az egyházközség előljárósága nevében:

Kolozsvárt, 1905. jun. 22.

PÉTERFI DÉNES,
unitarius pap.

Husvétii ajándékozások a homoródjánosfalvi unitárius egyházközségben.

Egyházközségünknek — a közelebbi húsvét alkalmából — özv. László Andrásné, szül. László Rebeka, egyháztag 16 korona 50 fillér értékben egy diszes bársony papiszéktakarót; özv. Joó Lajosné, szül. László Mária, egyháztag pedig egy csinos kiállítású urasztalterítőt — 12 korona értékűt — ajándékozott. A kegyes adományok találjanak kedvet az Ur előtt és szolgáljanak buzditásul hasonló nemes cselekedetekre.

Adományozók pedig fogadják e helyről is az egyházközség hálás köszönetét. — Homoródjánosfalván, 1905. május 2.

LÁSZLÓ ALBERT,
egyhk. gondnok.

ÜRMÖSI KÁROLY,
lelkész.

A hódmezővásárhelyen építendő unitárius templom javára tett kegyes adományok.

(III. közl.)

Förster Sándor honvédszázados 221. sz. gy.-ivén (Trenesén): Berkes István, Förster Sándor 5—5 kor., Hajniss Győző 2 kor., Kolozsváry János 1 kor., Szádeczky Dezső 40 fill. Összesen 13 kor. 40 fill.

Hódmezővásárhelyi Népbank tkptár 20 kor., Aczél Lujza 20 kor., Balázs András 3 kor. 28 fill., Bánfi Máté (Hmvh.) 1 kor., Kardos István 10 fill., Elek Anna, Elek Lidia 10—10 kor., Hódmezővásárhelyi közp. tkptár 50 kor. Összesen 114 kor. 38 fill.

Az első-második közlemény összege — — — 1999 kor. 38 fill.

E közlemény összege — — — — — 127 kor. 78 fill.

Összesen 2127 kor. 16 fill.

Úgy a jóakaró gyűjtők, mint a szíves adakozók fogadják az egyházközség hálás köszönetét. — Hódmezővásárhely, 1905. jun. 19.

BALÁZS ANDRÁS,
unitar. lelkész.